انتشارات انجمن آثار ملی
(۴۹)

سفارش نامهٔ

انجمن آثار ملّی

مشتمل بر : قطعنامه‌های انجمن آثار ملی در اصفهان
و کنگرهٔ بین‌المللی و نیز دربارهٔ آثار باستانی و تاریخی
و فهرست اجمالی از آثار تاریخی و یادگارهای ملی ایران

گردآورده : سید محمد تقی مصطفوی

چاپ تابان
اردیبهشت ۱۳۴۴

انتشارات انجمن آثار ملی
(۴۹)

سفارش نامهٔ

انجمن آثار ملّی

مشتمل بر : قطعنامه‌های انجمن آثار ملی در اصفهان
و کنگرهٔ بین‌المللی و نیز دربارهٔ آثار باستانی و تاریخی
وفهرست اجمالی از آثار تاریخی و یادگارهای ملی ایران

گردآوردهٔ : سید محمد تقی مصطفوی

چاپ تابان
اردیبهشت ۱۳۴۴

فهرست مطالب

تذکار

هنگامی که چاپ این نشریه بپایان‌رسید (اردیبهشت‌ماه ۱۳۴۴) ازوجود دوبنای تاریخی درجهٔ اول بسیار مهم ایران ازآثار نفیس قرن‌پنجم هجری اطلاع بدست‌آمد، آقای دکتر داوید ستروناخ ، رئیس مؤسسهٔ‌بریتانیائی مطالعات ایرانی، باتفاق آقای‌دکتر کایلر یونگ امریکائی که باایشان همکاری مینمایند ، بهمراهی آقای جهانگیر یاسی کارمند فنی ادارهٔ کل باستان شناسی وآقای مرتضی رستمی عکاس آن‌اداره ، ضمن مسافرت علمی خود به ناحیهٔ خرقان ، در نزدیکی آبادی معروف به **حصار ارمنی** به مسافت سی کیلومتری شمال‌غربی‌آب گرم (کنار راه فرعی که ازآب گرم قزوین به‌قصبهٔ قیدار وآبادیهای آن حدود ازتوابع زنجان میرود) آنهارا ملاحظه وعکس برداری نموده چگونگی را بوزارت فرهنگ و هنر اطلاع دادند .

دوبنای مزبور دوبرج بزرگ آجری‌هشت‌ضلعی همانند یکدیگر دارای گنبدهای دوپوش مدور و کتیبه‌های کوفی‌قرآنی وتاریخی‌ازآجر ونماسازی وتزئینات فوق‌العاده‌زیبا وعالی‌ازآجر بوده نزدیك یکدیگر قرارگرفته است ویکی ازآنها مورخ بسال ۴۶۰ هجری ودیگری‌مورخ بسال ۴۸۶ هجری‌است ومخصوصاًازلحاظ احداث گنبدهای دوپوش مدور درقرن پنجم‌هجری برای تاریخ معماری‌ایران اهمیت بسزائی دارد .

وجود اینگونه آثار ومدارك بس‌نفیس ومهم تاریخی که تاکنون براهل فن وعلاقمندان به‌چنین‌آثار ناشناخته مانده بود ازهرجهت گواه نظریات‌مذکور دررسالهٔ حاضر‌است که مخصوصاً تلوصفحات ۲۳ ببعد مکرر اشاره ویادآوری گشته تقاضا شده است‌پیش ازانجام‌هرگونه‌کارهای عمرانی ، منطقه ومحل موردنظر ازلحاظ وجودآثار باستانی واماکن تاریخی مورد بررسی‌دقیق قرار گیرد تا پیشرفتها وآبادانی روز افزون ایران کنونی توأم با‌نگهداری وپاس یادگارهای هنری وفرهنگی ومدارك ذوق وقریحه واسناد وآثار تاریخی وملی‌ایران وایرانیان باشد زیرا چه بسا اگرعناصری بی‌اطلاع درنزدیك چنین ابنیه قصد احداث ساختمانی تازه یاترتیب جاده و کارهای مختلف دیگر داشتند این آثار نفیس و مدارك مهم معماری وهنر ایران‌را دستخوش ویرانی میکردند (چنانکه نظائر اینگونه عملیات صورت گرفته است)

بدیهی است وقتی در ناحیهٔ خرقان کـه نزدیـك شهرهای مرکـزی است چنین ابنیهٔ مهم تـاریخی از نظر پوشیده مانده باشد ، نقاط دور افتـاده و محلهائی کـه به کوشش اولیای محترم کشور در اقصی نقاط میهن عـزیز مـورد توجهات شایسته قـرار گرفته هرگونه تلاش برای آبادانـی آنها ورفاه مردم آنجا صورت میگیرد چه بسیار آثار بـاستانی ویادگارهای تمدنهای ادوار گذشته را دربر داردکه بامختصر پـژوهشی‌آشکار میگردد ، ووظیفهٔ نگهداری آنها توأم بـا آنچه به فراخور وضع کنونی آن‌محل انجام میپذیرد برعهدهٔ مقامات مربوط و مردم درپیش خواهد بود .

به امید آبـادی وآبادانی فراوان مرز و بـوم ایران وحرمت روزافزون شواهد مدنیت چند هزار سالهٔ‌آن اینك توجه خوانندگـان گرامی‌را به‌مطالب مندرج در صفحات بعدی جلب مینماید .

بنام پروردگار دانا و توانا

مقدمه

پاس مقام و احترام یادگارهای فرهنگی و هنری و تاریخی گذشته و کوشش روزافزون در نگهداری و مرمت و نیکوداشت آنها نه تنها در کشور باستانی عزیز ما ایران توجه و علاقهٔ مردم صاحب نظر را بخود جلب کرده است بلکه خاطر بسیاری از عناصر متفکر کشورهای دیگر و مؤسسات فرهنگی بین‌المللی را بخود معطوف داشته و میدارد و در سراسر دنیای متمدن نهضت بس سترك معنوی در این باره پدیدار گردیده است .

هر قدر کارهای عمرانی و امور شهرسازی و اصلاحات شهری و تأسیسات تازه و آبادانیهای جدید و احداث راهها و ترقیات شگرف صنعتی و فعالیتهای اقتصادی و کشاورزی افزون گردد، در دنیای متمدن بموازات چنین پیشرفتهائی نسبت به حفظ شواهد تمدنهای باستانی هم علاقه و دلبستگی بیشتر نشان میدهند **زیرا میدانند بامختصر غفلت در نگهبانی میراث فرهنگ کهن بشری آثار خاموش گذشتگان، که هر کدام پیامی از ذوق و معرفت پیشینیان و پیکی از دنیای معنویت ایشان است ، دستخوش نیروهای نوخاسته و تأسیسات نوساخته خواهد گردید** و عرصهٔ گیتی فقط جولانگاه پرداخته‌های مادّی تازه ساز بوده مجالی برای درك معنویّت شاهکارهای مذهبی و ملّی و هنری و فرهنگی نیاکان باقی نخواهد ماند .

بهمین مناسبت است که در سرزمینهای صاحب تاریخ و ابنیهٔ باستانی ، اقوام متمدّن جهان ، درعین تحوّل و استفاده از پیشرفتها و ترّقیات علمی و صنعتی و فنّی و اقتصادی و کشاورزی جدید و نهضتهای ساختمانی امروزی ، همه گونه کوشش مداوم علمی و عملی و بررسیهای دقیق و اساسی برای نگاهداری و حفاظت

اندوخته‌های معنوی وهنری وانجام تعمیرات صحیح وحفظ منظر آثار تاریخی خویش بعمل میآورند وترتیبی عمل میکنند که پیشرفتهای فنّی تازه بنحوی شایسته درراه خدمت به‌بهبود وضع یادگارهای قدیمی وافزایش کیفیّت وجنبهٔ معنویّت آنها بکاررود .

منظورداشتن حریم ومحوطه‌های آزادکافی در پیرامون آثار باستانی ، خودداری ازاحداث ساختمانهای تازه ساز غیرمتناسب درجوارابنیهٔ تاریخی، پرتوافکنی‌های غیرمستقیم برای روشن ساختن گنبدها و ایوانهـا وباغها و کاشیکاریها وستونها وپارکها وهرنوع ابنیهٔ مجلـل ومعظـم قدیمی بوسیلهٔ نورافکنها که طبعاً توأم بااحتراز از نصب پایه‌هـای بلند چراغ واینگـونه عوامل نامأنوس ونامناسب باعظمت وشکوه آثار سابق‌الذکر گذشتگان است، کوشش وصرف هزینه‌های هنگفت برای افزایش محوطه‌هـای باز وگشاده در گرداگرد آثار باستانی، تطبیق برنامه‌های شهـرسازی با رعایت منظر و مصلحتهای ابنیهٔ تاریخی شهر، تنظیم برنامه‌هـای هیجان‌آور نور و صوت درهنگام شب برای اینگونه آثار وبسیاری اقدامات علمی وفنی وتشریفاتـی دیگر همه بپاس حرمت واداى حقگذاری بیادگارهای فرهنگـی وهنری و تاریخی آدمیزاده انجام میگردد .

در اوان طلوع اعلیحضرت شاهنشاه فقید **رضاشاه کبیر** هـم ضمن سایر نهضتها و کوششهائی که برای پیشرفت همه جانبهٔ کشور باستانـی ایران بعمل میآمد، موجبات ومقدّمات تعمیر وحفظ آثار تاریخی گرانقدرمیهن عزیز واحیای هنرهای ملّی وباستانی واحترام بمفاخر دیرین ویادگارهای فرهنگـی اصیل آن فراهم گردید واقداماتی انجام گرفت ومؤسساتی بوجود آمد که سازمانهای کنونی باستانشناسی وموزهٔ ایران باستان وهنرهای زیبای کشور ومردم شناسی وموزه‌های مختلف آثار تاریخـی وهنری درطهران وشهرستانها وآنچـه درراه تعمیر وبهبود آثارتاریخی ویادگارهای فرهنگی گذشته وهنرهای ملّی صورت گرفته ومیگیرد ازجمله نتایج آنست .

مقارن بااینگونه فعّالیّتها انجمن آثار ملّـی هم کـه ازسال ۱۳۰۰ شمسی بوسیلهٔ عدّه‌ای ازرجال خدمتگذاروعلاقه‌مند وشیفته به‌مفاخر تاریخی ملّی ایران

تشکیل یافته وشاهنشاه فقید پیش از نیل به‌مقام سلطنت ریاست آنـرا پذیرفته بودند کوششهای مستمرّ وثمربخشی درراه خدمات وهدفهای سابق‌الذّکر بعمل آورد وبا عنایات خاصّ شاهنشاهان **دودمان پهلوی** تا آنجا که شرائط وامکانات کار ایجاب مینمود ازهرگونه تلاش و همگامی دربارهٔ خدمات مختلف مربوط بآثارملّی فروگذاری نکرد وبطوراجمال احداث آرامگاههای بزرگان مختلف کشور ایـران (حکیم ابوالقاسم فردوسی در طوس ـ شیخ‌الرّئیس ابوعلی سینا درهمدان ـ حکیم عمرخیّام درنیشابـور ـ شیخ مصلح‌الدّین سعدی درشیراز ـ شیخ فریـدالدّین عطّار درنیشابـور ـ نادرشاه افشار درمشهد ـ محمّد غفّاری (کمال‌الملك) درنیشابور) وتهیّهٔ مجسّمه‌های بعضی ازبزرگان نامبرده وچاپ و انتشار کتب وآثار ادبی مربوط به ایشان وچاپ وانتشار تصاویر رنگـی وساده از ابنیهٔ تاریخی مختلف وبعضی نفائس موزهٔ ایران باستان و کمکهای فراوان به تعمیر ابنیهٔ تاریخی درولایات اطراف ایران،ازآذربایجان وخراسان تا یزد و کرمان ونقاطدورافتادهٔمختلف، نتیجهٔ فعّالیّتها واقدامات انجمن آثارملّی‌است که درطول سالیان دراز بدون‌ایجاد هزینه‌های گوناگون‌اداری موفّق بانجام آنهـا گردیده است .

توجّه به‌مصالح کلّی وعمومی‌ابنیهٔ تاریخی و کوشش درحفظ موقع ومنظر آنها وترتیب حریم‌کافی برای اینگـونه آثار که ازوظائف قانونی وهدفهـای دیرینهٔ وزارت فرهنگ واداره کـلّ باستان شناسی است ازطرف انجمن آثار ملّی نیز بوسایل و طـرق مختلف مطمح نظر قرارگـرفته در بارهٔ آن هم از هرگونه تلاش واقدام‌فروگذارنشده است‌وارتباط وهمکاری با وزارتخانه‌ها و استانداریها وفرمانداریها وشهرداریها در نقاط مختلف ایران ودیگر مقامات که درراه تأمین اینگونه نظریّات صورت میگیرد درردیف اقدامات جاری و همیشگی انجمن آثارملّی است .

علاقه وآشنائی مقامات مسئول وذیصلاحیّت به امورآثارتاریخی وملّی در موارد حسّاس وضروری باعث دلگـرمی انجمن آثار ملّی به کـوشش بیشتردر

هدفهای ملّی وعمومی خود گردیده موجبات توفیق بیشتر دراین راه را فراهم ساخته‌ومیسازد، ازجمله دعوت جناب آقای مهندس پارسا استاندار محترم اصفهان ازهیئت مؤسسین انجمن آثارملّی دراردیبهشت ماه۱۳۴۲ برای مسافرت باصفهان وبازدیدآثارتاریخی معظم آن شهرمهمّ باستانی وترتیب کار ساختمان آرامگاه صائب موجب گردید که پس‌از بازدید آثار مزبور ازطرف انجمن آثار ملّی **قطعنامهٔ شماره یك** [۱] حاوی نظریّات و پیشنهادهای مربوط به چگونگی اقدامات و اصلاحات مختلف درراه بهبود وضع آثار تاریخی گرانقدر اصفهان تنظیم وباستحضار مقامات مربوط ومتصدّیان محترم رسانیده شود وتقاضای همگامی وهمکاری دربارهٔ خدمات وهدفهای مزبور بعمل آید که خوشبختانه نتایج زیاد بدست‌آمدودر بسیاری موارد خواسته‌های انجمن آثار ملّی جامهٔ عمل پوشید .

پس‌از گذشتن یکسال و کسری‌ازصدورقطعنامهٔ انجمن آثار ملّی یعنی در خرداد ماه ۱۳۴۳خوشبختانه دوّمین کنگرهٔ بین‌المللی حفظ آثاروابنیهٔ تاریخی‌در یکی از مهمترین شهرهای تاریخی جهان یعنی شهر ونیز تشکیل گردید و شرکت کنندگان‌در کنگرهٔمزبور نیزقطعنامه‌ای‌صادر نمودند که‌آنهم بنوبهٔخود برای خدمات مختلف مربوط بآثار تاریخی درخور توجّه شایستهٔ صاحبنظران بوده ازهرجهت مورد بررسی واستفادهٔ دانشمندان باستان شناس ومورّخان و مقامات صلاحیّتدار رسمی تواند بود **واصول آن درمواردگوناگون باآنچه از طرف انجمن آثار ملی مدت یکسال وکسری پیش از آن در قطعنامهٔ مربوط بآثارتاریخی اصفهان مذکورافتاده بود مطابقت دارد .**

درهمین‌اوقات ازطرف سازمان علمی‌وتربیتی وفرهنگی‌جهانی (یونسکو) توصیه شده بود کوششهای همه جانبه از طرف همهٔ جهانیان درراه حراست و نگهداری یادگارهای فرهنگی وهنری قرون گذشته انجام گیرد ودرشش‌ماههٔ

---

(۱) چون احتمال میرود درآینده صدورقطعنامه‌های دیگرنظیرقطعنامهٔ بالا برای سایر محلهای باستانی وتاریخی مورد پیدا کند قطعنامهٔ مربوط بآثار اصفهان به‌عنوان قطعنامهٔ شمارهٔ یك مذکور افتاد .

دوّم سال مسیحی گذشته یعنی ازاوّل ژوئن تا پایان سال ۱۹۶۴ که مصادف با ۱۱ خرداد تا دهم دیماه ۱۳۴۳ باشد زیرعنوان «**مجاهدت بین‌المللی بخاطر حفظ آثار تاریخی**»

Campagne Internationale Pour
La Sauvegarde des Monuments Historiques

هر نوع اقدام وتلاش مناسب در این باره بعمل آید و چنین توصیه‌هائی برمبنای قسمتی ازاساسنامهٔ یونسکودربارهٔ «**مراقبت درنگاهداری و نگاهبانی میراث عمومی کتب ومظاهر صنایع ظریف وآثار دیگر تاریخی یا علمی ویا توصیهٔ مواضعات بین‌المللی برای این منظور بملل ذینفع**[1]» بعمل آمده و میآید وباتوجّه باینکه دولت شاهنشاهی ایران طبق مادّهٔ واحدهٔ مصوّب پانزدهم تیرماه ۱۳۲۷ مجلس شورایملّی که در تاریخ ۲۴ تیرماه ۱۳۲۷ بصحّهٔ مبارك همایونی رسید اساسنامهٔ یونسکورا تصویب نموده وعضویّت سازمان بین‌المللی مزبوررا پذیرفته است طبعاً مصوّبات و توصیه‌های یونسکو نیز مورد تصویب و موافقت دولت شاهنشاهی قرار گرفته جنبهٔ قانونی دارد و لازم‌الاجراء خواهد بود.

بدین‌لحاظ انجمن آثارملّی علاوه برآنچه عملاً در راه تعمیر ومرمّت و ترتیب‌حریم درپیرامون آثارتاریخی وشایسته‌ویاکیزه داشتن محوّطه‌های مجاور این آثار باهمکاری‌وهمگامی‌ادارهٔ کلّ باستانشناسی درنقاط مختلف کشورانجام داده ومیدهد مناسب‌دانست هردوقطعنامهٔ مزبوررا بانضمام فهرستی‌ازمهمترین امکنهٔ مذهبی و نقاط باستانی و ابنیهٔ تاریخی مورد اطّلاع که تعیین حریم‌کافی ورعایت‌آنچه‌مصلحت‌اینگونه‌آثارایجاب‌میکند دربارهٔ‌آنها ضروری بنظرآمده است‌بچاپ رسانیده دراختیارمقامات علاقمند وعناصردلبسته بچنین اندیشه‌ها و اقدامات بگذارد. باشد که بدینوسیله هم تا حدّی وظائف ملّی وهدفهای

۱ــ نقل ازاساسنامهٔ یونسکومندرج درنشریهٔ «کمیسیون ملی یونسکودرایران وخدمات فرهنگی آن» تحریروتدوین‌علی‌اکبرمشیرسلیمی‌ـ‌صفحهٔ۸ـ‌بند ج‌ـ چاپ‌تهران اردیبهشت۱۳۳۷

دوستداران بخدمت دربارهٔ آثار دینی وملّی وتاریخی صورت پذیرد .

درپایان مناسب خواهد بود آنچه را که وزارت فرهنگ درسوّمین جلسهٔ کنفرانس استانداران وفرمانداران کلّ (منعقد در تهران از ۱۱ تا ۱۴ مهرماه ۱۳۴۳) که پیش ازظهر دوشنبه ۱۳ مهرماه ۱۳۴۳ در دفتر جناب آقـای وزیر فرهنگ تشکیل گردید بعنوان دستور قابل تـوجّه برای صیانت ابنیه و آثـار تاریخـی وهنری عنوان داشته ، رعایت آنرا ازهمگـی آقایان استانداران و فرمانداران کلّ کشورشاهنشاهی تقاضا کرده است ، عیناً نقل نماید :

«قبل از هرگونه طرح عمرانی ازقبیل احداث کارخانه . لوله کشی آب. ساختمان منبع آب . احداث کوی ساختمانی جدید . احداث جاده . ایجاد سد وغیره که در آنحوزه مورد عمل واقدام قرار خواهد گرفت (مانند سایر کشورهای باستانی مترقی) بنمایندگان وزارت فرهنگ وباستان شناسی قبلا اطلاع فرمایندتا اتلال وآثار تاریخی گذشته که اکثر مدفون در خاك است درقبال تأسیسات جدید فدا نشده ودر برابر عمل انجام شده قرار نگرفته و نگرانیهای بعدی فراهم نگردد» .

جای کمال خرسندی وموجب امیدواری روزافزون است که آغاز چاپ این نشریّه مقارن باهنگامی افتاد که دولت جناب آقای منصور **وزارت فرهنگ و هنر** را باتوجّه قابل ستایش بهخدمات فراوان وضروری در بارهٔ آثار باستانی ومفاخر ملّی ویادگارهای فرهنگ وهنر کشور کهنسال ایران تأسیس نمود و از این پس کارهای مربوط بهابنیهٔ تاریخی وآثارهنری گذشتگان این مرزو بوم بیش ازآنچه تاکنون انجام مییافت صورت پذیر گشته آرزوی خواستاران حفظ وحراست بهتر چنین آثار گرانقدر و ادای حقّی شایسته و درخورآنها بوضعی نیکوتر برآورده خواهد گردید .

اینك بـامید توفیق روزافزون شیفتگان خدمت بـه مفاخر تـاریخی و یادگارهای دینی وملّی وفرهنگی وهنری سرزمین عزیز ایران بهذکر قطعنامههای فوق وفهرست مورد نظر میپردازد .

رئیس هئیت مدیره
سپهبد فرج الله آق اولی

رئیس هئیت مؤسسین
علی اصغر حکمت

(قطعنامهٔ شمارهٔ یك انجمن آثار ملی)

تصمیمات متخذه ازطرف هیئت مؤسسان انجمن آثار ملی
در اصفهان

(۲۳ تا ۲۵ اردیبهشت‌ماه ۱۳٤۲)

نظر بـاوامر مطاع **اعلیحضرت همایون شاهنشاهی** در تشریف فرمائی اخیر باصفهان مبنی بر توجّه بیشتر به تعمیر و نگهداری بناهای تاریخی اصفهان و با دعوتی کـه از طرف جناب آقای مهندس پارسا استاندار وریاست محترم انجمن آثار ملّی اصفهان از هیئت مؤسّسان انجمن آثـار ملّی بعمل آمده بود هیئت مزبور باتّفاق جنابان آقایان دکتر شهابی مدیر کلّ اوقاف و مشحون سرپرست ادارهٔ کلّ باستانشناسی روز۲۳ اردیبهشت ماه ۱۳٤۲ به اصفهان آمده مدّت سه‌روز ابنیهٔ تاریخی‌مختلف آن شهررا بازدیدوبررسی نمودند، وهرچند که درسی سال اخیر نسبت بتعمیرات واحیاء این آثار اقدامات بالنّسبه وسیع از طرف وزارت فرهنگ و ادارهٔ کلّ باستانشناسی بعمل آمده ومقایسهٔ وضع بسیاری ازابنیهٔ تاریخی‌درجهٔ‌اوّل‌اصفهان در گذشته وحال‌تفاوت آشکارو بهبودی بسیار محسوس را نشان میدهد که درخور تقدیراست، معذلك با توجّه باهمّیّت فوق‌العادهٔ آثار مزبور ولزوم رفع نگرانیهای مختلف از لحاظ استحکام وموقع ومنظورداشتن رعایت مصالح کلّی آنها وهمچنین جنبهٔ روزافزون‌شهراصفهان از لحاظ‌جهانگردی وحفظ مقام معنوی‌ایران‌درآن‌شهرمهمّ‌تاریخی‌اقدامات وسیع ودامنه‌داری دربارهٔ‌آثار معظم‌ملّی تاریخی مورد ضرورت است‌لذا هیئت‌مؤسّسان بادرنظر گرفتن پیشنهادهای انجمن آثار ملّی‌اصفهان پس‌از مشورت وتبادل‌نظر

تصمیماتی بشرح زیر اتّخاذ نمودند که هریك از سازمانهای ذینفع وذیصلاحیّت بسهم خود آنچه مربوط بآنها است تعقیب واقدام نمایند :

۱ ــ در بارهٔ تعمیرات خطیر واساسی کاخهای عالی‌قاپو و چهلستون خوشبختانه بعضی کارهای ضروری آن صورت گرفته وادارهٔ کلّ باستان‌شناسی مشغول تهیّهٔ طرحی برای استحکام دائم ستونها و خرپاها و سبك ساختن سقفها ورفع نگرانیهای موجود در این ابنیه است ، بنابراین تکمیل مطالعات فنّی و آماده‌شدن‌طرح اساسی وادامهٔ اقدامات مفیدمورد نظرموجبات تأمین نظریّات مربوط باین قسمت را فراهم مینماید والبتّه ادارهٔ کلّ باستانشناسی کارمهمّی‌را که دراین‌باره آغاز کرده است ادامه داده بانجام میرساند .

دراین قسمت‌لازم میداند توجّه ادارهٔ کلّ باستان‌شناسی رابنقوش‌قدیمی دربناهای مزبور وهمچنین نقوش سردر قیصریّه وامثال آن جلب وتوصیه‌نماید ازهرگونه‌تعمیرودخل وتصرّف دراین‌نقوش بجزآنچه‌برای‌نظافت وگردگیری آنها بوضع آرام و ساده ضرورت دارد خودداری شود وکوشش بعمل‌آید که در درجهٔ اوّل آنچه‌ازاین نقوش‌در دسترس بازدیدکنندگان یادرمعرض‌بادوباران واینگونه عوامل‌است بوسیلهٔ پوشش شیشه بوضعی‌مناسب محفوظ ونگاهداری گردد .

۲ ــ برای انجام‌کارهای اساسی بناهای معظم ورفع نگرانیهای موجود دراینگونه ابنیه ، بخصوص مسجد شاه ومسجد شیخ‌لطف‌الله ومسجد جامع و پلهای سی‌وسه‌پل وخواجو ومسجدحکیم وابنیهٔ تاریخی‌دیگر نظیرآنها، هیئت فنّی از طرف انجمن آثار ملّی باصفهان اعزام میگردد تا باهمکاری مقامات مربوط اصفهان نسبت به سه موضوع زیر مطالعهٔ کامل نموده نظریّه وگزارش جامعی با برآورد میزان هزینهٔ هر قسمت تهیّه و بانجمن آثار ملّی تسلیم کنند :

الف ــ **تعیین حریم کافی** و اطمینان‌بخش برای هریك از ابنیهٔ مزبور و تشخیص اراضی وابنیه‌ایکه فعلاً در حریم هر بنا قرار دارد وهمچنین

اظهار نظر در بارهٔ مستحدثات غیر مناسب مجاور با آثار تاریخی از قبیل گاراژ یا کارگاههای فلزکاری سنگین و امثال آن که مضرّ بآثار تاریخی است .

ب – هر گونه اقدام برای تعمیرات اساسی واستحکام هر قسمت از ابنیهٔ مزبور ضرورت دارد مشخّص و معلوم گردد (تعمیرات تزیینی ابنیهٔ مزبـور و کاخهای عالی‌قاپو وچهلستون که مرتّباً از طرف ادارهٔ باستانشناسی انجام گرفته ومیگیرد دراینقسمت منظور نمیگردد زیراانجام اینکار برنامهٔ مستمرّی است که ازطرف ادارهٔ کلّ باستانشناسی بآن عمل شده‌وخواهد شد)

ج – نحوهٔ روشنائی آثار تاریخی مورد ذکر در پرتو نورافکنها وترتیب روشنائی غیرمستقیم آنها .

انجمن آثار ملّی باجلب نظر وزارت فرهنگ برمبنای گزارشهای هیئت فنّی فوق‌الذّکر برنامهٔ چندساله‌ای تنظیم ومیزان اعتبار موردلزوم وطرز تأمین آنرا معلوم مینماید ووظائف و کمکهای مـالی لازم هـر یك از دستگاههای ذیصلاحیّت و ذینفع را برای اجرای برنامهٔ مزبور اعلام خواهد داشت .

برای احتراز از تأخیر کارهای ضروری مربوط باستحکام و رفع رطوبت وجلوگیری از زیانهای ناشی از بلاتکلیفی حریم اینگونه ابنیه ، انجمن آثار ملّی لازم میداند که‌شهرداری اصفهان‌نسبت به اسفالت اساسی کوچه‌های متّصل ومجاور ابنیهٔ مزبور باشیب بندی مناسب بفوریّت اقدام نماید . (۱)

۳ – در موردکاخ هشت بهشت بااقداماتی که بعمل آمده است بـایدفوراً تعمیرات ضروری آن انجام گردد، زیرا بامختصر بی‌توجّهی این بنای سلطنتی وتاریخی منهدم خواهدشد، وبراستی وضع کاخ سلطنتی مزبور باعث نهایت‌تأثّر وتأسّف هر بینندهٔ علاقه‌مند بیادگارهای هنری وتاریخی ایرانست .

برای تبدیل وضع فعلی‌کاخ هشت بهشت‌بصورتی مناسب که جهت‌بازدید علاقه‌مندان‌آزاد بوده استفادهٔ درخورچنین اثر تاریخی ازآن بعمل‌آید جناب

---

(۱) اقدامات‌سابق‌الذکر نسبت باعزام کمیسیون فنی‌وتعیین حرائم‌و کوششهای همه‌جانبه برای تأمین اعتبار لازم انجام گرفته و عملی گشته است .

آقای استاندار باتّفاق جناب آقای مشحون سرپرست ادارهٔ کلّ باستان شناسی ونمایندگان انجمن آثارملّی باسرکارسرهنگ ابوالفتح قهرمان (سردار اعظم) متصرّف بنای تاریخی فوق تماس گرفته مذاکرات لازم معمول خواهند داشت ، ضمناً وزارت فرهنگ بااستفاده از مادّهٔ ۹ آئین نامهٔ قانونی عتیقات و راههای مناسب دیگر آنچه لازم باشد برای حفظ مصالح وصیانت اثر تاریخی مزبور اقدام مناسب بعمل خواهد آورد (۱)

٤ ـ پلهای خواجووسی وسه چشمه برطبق برنامهٔ مناسبی ازطرف شهرداری اصفهان تعمیر گردد ومسدود کردن دهانه‌های پل خواجو بوسیلهٔ تخته‌های محکم وبزرگ که اقدام تفنّنی بمنظور احداث برکهٔ مصنوعی بوده گاهگاه مبادرت بآن مینمایند مطلقاً موقوف شود وبدینوسیله از نفوذآب ورطوبت بیشتر بافشار زیادتر از حدّطبیعی بداخل سنگهای پایهٔ پل وزیانهای فراوان ناشی از آن جلوگیری گردد .

٥ ـ بازارچه بلند که اثر تاریخی بسیار جالب توجّهی است ومدّت اجارهٔ آن جهت ادارهٔ دخانیات نیز منقضی گردیده است باموقعیّت فعلی آن وازدیاد روزافزون جهانگردان وبازدیدکنندگان شهر تاریخی اصفهان بهیچوجه مصلحت نیست که بیش از این بصورت انبار ووضع نامطلوب کنونی باقی بماند بلکه مصلحت این اثر تاریخی ایجاب مینماید که وزارت دارائی ترتیب تخلیهٔ فوری محلّ مزبوررا بدهند وآقای متصدّی مدرسهٔ چهار باغ برای بهره برداری بهتر و افزایش درآمد و کمك به تعمیرات مدرسهٔ مزبور بانظر ادارات کلّ

---

(۱) در دنبالهٔ کوششهای مداوم وتوجه مخصوص جناب آقای دکتر جهانشاهی وزیر محترم فرهنگ سابق وحسن نیت سرکار سرهنگ ابوالفتح قهرمان باکاردانی جناب آقای نصرت‌الله مشکوتی قائم‌مقام جناب آقای وزیر فرهنگ درشورای عالی باستان شناسی کاخ سلطنتی وتاریخی هشت بهشت ومحوطهٔ آن بمساحت قریب ۶۰۰۰ مترمربع درتاریخ ۱۳٤۳/٦/۱۵ بوزارت فرهنگ انتقال یافت وانجمن آثارملی طبق نظر کارشناس مربوط فوراً پانصدهزار ریال برای تعمیرات ضروری آن اختصاص داد که بانظارت و سرپرستی فنی جناب آقای مهندس محسن فروغی (بطور افتخاری) بوسیلهٔ ادارهٔ باستان شناسی اصفهان بمرحلهٔ اجرا و عمل درآمده است .

اوقاف و باستان شناسی نسبت به مهیّا نمودن بازار نامبرده باحفظ صورت اصلی وقدیمی آن جهت ایجاد دکّان‌ها و **فروشگاههای مناسب** صنایع دستی و محلّی اقدام کنند .

ضمناً هیئت فنّی اعزامی از طرف انجمن آثار ملّی بازارهای قیصریّه و سایر بازارهای اصفهان را بازدید و بررسی نموده و آنچه را شایستهٔ حفظ و نگاهداری بصورت اصلی و قدیمی میدانند در گزارش خود ذکر مینمایند ودربارهٔ نحوهٔ نگهداری وتعمیر و استفادهٔ مناسب ازآن اظهار نظر خواهند نمود .

۶ـ سنگ فرش مسجد شاه ومسجد جامع که بوسیلهٔ انجمن آثار ملّی اصفهان ازمحلّ اعانات مردم آغاز وقسمتی ازآن تجدید گردیده است باید بهمین طریق‌ادامه یابد وهمچنین متصدّی مدرسهٔ چهارباغ بنوبهٔ خود ازمحلّ درآمدمدرسه‌وعنداللّزوم‌استفاده‌ازاعانات‌علاقمندان سنگ‌فرش‌مدرسهٔ‌مزبوررا تکمیل‌نمایند (۱) .

۷ـ بااینکه براثر کوششها واقدامات چندین سالهٔ مقامات مختلف و از جمله استانداری وانجمن‌آثار ملّی اصفهان پل جدید الاحداث ازطرف وزارت راه بمنظورجلوگیری‌ازعبورومرور وسائط نقلیّهٔ سنگین‌ازروی پلهای تاریخی ساخته‌شده‌است‌متأسّفانه رفت‌وآمدکامیونهاووسائط نقلیّهٔ سنگین‌مختلف‌دیگر گاه و بیگاه از روی پلهای تاریخی ادامه دارد . اتّخاذ تدابیر عملی و اهتمام لازم درجلوگیری ازادامهٔ این عمل‌زیان‌بخش درتمام ساعات شبانه روزبوسیلهٔ مقامات محلّی‌ونظارت مخصوص‌جناب آقای استاندار محترم یانمایندهٔ ایشانرا

---

(۱) بفرمان مبارك ملوکانه ازطرف دولت اعتبار مخصوص وکافی جداگانه جهت‌تعمیرات مختلف مدرسهٔ چهارباغ باختیار استانداری اصفهان و متصدی جدی و علاقه مند بنای تاریخی مزبور گذارده شد و بوسیلهٔ هیئتی از نمایندگان انجمن آثار ملی اصفهان و شخصیت های محترم دیگر از معتمدین آنجا بمصرف سنگ‌فرش مدرسه و تعمیرات درب نقره و سایر کارهای مناسب بنای تاریخی زیباومعظم نامبرده رسیده ومیرسد واین‌خدمت بنحو شایسته‌ای انجام گرفته ومیگیرد .

در این باره ضروری می‌شناسد و عنداللّزوم علاوه بر آنچه بر عهدهٔ مقامات انتظاماتی است فرماندهی مرکز توپخانه هم برای اجرای این خدمت ملّی اهتمام وهمکاری نمایند .

۸ـ نظر انجمن آثار ملّی اصفهان مبنی **بر تخلیهٔ تالار اشرف واختصاص آن بموزه**(۱) وهمچنین **ثبت تاریخی پل شهرستان وبقعهٔ میرزا رفیعا** و **مسجد جامع ازیران** و **تپهٔ اشرف** و **بقعهٔ آقا حسین خوانساری** ونظائر چنین آثار تاریخی که به‌ثبت آثار ملّی نرسیده است‌مورد تأیید بوده وزارت فرهنگ‌وادارهٔ کلّ باستان شناسی در بارهٔ این موضوع اقدام میفرمایند .

۹ ـ روشنائی میدان نقش جهان بهیچوجه نباید بوسیلهٔ چراغهای پایه‌بلند تأمین گردد وچراغهای پایه بلند فعلی بایستی‌مطلقاً برداشته‌شود ، وجود درختهای بلندتر از هشتاد سانتیمتر درقسمت باغچه بندیهای وسط میدان صحیح نیست واینگونه درختها ازباغچهٔ مزبور باید خارج گردد ـ دکّانهای اطراف میدان ازلحاظ درب وپنجره بایستی‌طبق نمونه‌ای کـه ازطرف ادارهٔ باستانشناسی‌ساخته‌شده است باشد وهر کدام برخلاف‌نمونه است اصلاح گردد، **شهرداری اصفهان نسبت بمسائل فوق و همچنین تخلیهٔ گاراژ های اطراف میدان نقش جهان وگـاراژهای نزدیك بقعهٔ هارون ولایت و گـاراژ های مجاور کلیسای بیت لحم جلفا باهمکاری شهربانی‌اصفهان اقدام‌لازم معمول می فرمایند .**

منع عبور اتوبوس و کامیون بطور کلی از میدان نقش جهان مورد قدردانی‌بوده وجود ایستگاه اتوبوس درداخل‌میدان صورت ناپسندی دارد و باید موقوف‌گردد .

توسعهٔ قسمت چمن کاری میدان نقش جهان و باریك کردن خیابانهای چهارطرف‌آن وحذف نردهٔ آهنی‌ازطرف‌هیئت‌فنّی‌سابق‌الذّکرمورد بررسی‌قرار

۱ـ برا ثر علاقهٔ جناب آقای دکتر جهـانشاهی‌وزیر محترم‌فرهنگ سابق‌وکوشش‌جناب آقای دکتر افقه مدیر کل فرهنگ اصفهان بنای تاریخی تالار اشرف که از سالیان دراز مورد استفاده واشغال‌قسمتهای مختلف‌ادارهٔ‌کل فرهنگ اصفهان بود تخلیه گردیدوبرای تبدیل آن به‌موزه دست بکارهستند .

میگیردو نظریّهٔ متّخذه با نقشهٔ لازم برای اجرا و اقدام باطّلاع شهرداری اصفهان رسانیده خواهد شد.

۱۰- برای احیای بازارهای متروك اطراف میدان نقش جهان و تعمیر بازار های طرفین مسجد شیخ لطف‌الله که مورد توجّه مخصوص اعلیحضرت همایونی واقع گردیده است از طرف شهرداری اصفهان بوسیلهٔ مالکین و متصرّفین بازارهای مزبور و ترتیب نظافت محوّطهٔ مقابل سردر قیصریّه باید اقدام فوری بعمل آید.

۱۱- دراجرای اوامر مطاع **اعلیحضرت همایونشاهنشاهی** که درموقع تشریف فرمائی اخیر باصفهان نسبت به تعمیر کاشیهای صفّهٔ غربی مسجد شاه واصلاح گلدستهٔ (مأذنهٔ) بالای آن وتکمیل کاشی‌کاری مدرسهٔ ناصری تا پایان تابستان امسال (۱۳٤۲ شمسی) صادرفرموده‌اند ادارهٔ کلّ باستانشناسی ضمن برنامهٔ جاری خود باید مراتب فوق‌را منظور واقدام فرمایند و نسبت باجرای اوامر مطاع ملوکانه دربارهٔ تکمیل اصلاحات وتعمیرات مدرسهٔ چهارباغ که طیّ نامهٔ شمارهٔ ۳۵ مورّخ ٤۲/۲/۲٤ متصدّی مدرسهٔ مزبورذکرگردیده‌است نیزهرمیزان اعتبارمیسّر باشد ازطرف ادارهٔ کلّ باستانشناسی بنحوشایسته برای کمك باعتبارات ودرآمدهای اختصاصی مدرسهٔ چهارباغ تخصیص داده ودرراه عملی‌شدن منظور اقدام گردد[۱]

۱۲ - **تعمیر وصیانت آثار موجودآتشگاه اصفهان** ضمن برنامهٔ سال جاری انجمن آثار ملّی منظور شده است احداث منبع آب درآنجا وسنگبری از کوه آتشگاه وهمچنین ساختمان هرگونه بنا در دامنه و پائین کوه مزبور مخالف قانون عتیقات بوده انجمن آثار ملّی دراین باره قبلاً هم اقدام کرده

---

۱ - همانطورکه درذیل مربوط به‌بند ٦ قطعنامه توضیح داده شد اصلاحات و تعمیرات مدرسهٔ چهارباغ بااعتبارمخصوصی که‌دولت منظورنموده‌اند انجام‌پذیرفته‌است.

است[۱] ـ هیئت فنّی سابق الذّکر حریم مناسب محلّ تاریخی مزبور را معلوم خواهد نمود و وزارت فرهنگ برای انتقال حریم مورد ذکر از ادارهٔ خالصه با ادارهٔ باستان شناسی اصفهان اقدام خواهند فرمود.[۲]

۱۳ـ برای حفظ منظر زیبای شهر اصفهان، وبخصوص رعایت مصالح عالیهٔ ابنیهٔ تاریخی معظم آن، اجازهٔ ساختمان‌های بلندتر از حداکثر دوازده متر در تمام شهر اصفهان (تاشعاع سه کیلومتری ازمیدان نقش جهان) داده نشود ودرمجاورت ابنیهٔ تاریخی تامسافتی که کمتر از ارتفاع ابنیهٔ مزبور نباشدارتفاع ابنیهٔ جدید از هشت متر تجاوز ننماید. نقشهٔ نمای ابنیهٔ تازه‌ساز واقع در حد اقل تا صد متری ابنیهٔ تاریخی درجهٔ اول با تصویب ادارهٔ کل باستان‌شناسی ایران تعیین گردد.

موارد خارج از ترتیب فوق با اجازهٔ کتبی وزارت فرهنگ که مسئول مستقیم ابنیهٔ تاریخی است عمل خواهد شد.

۱۴ـ برنامهٔ شهرداری اصفهان برای احیای وضع قدیم خیابان چهارباغ در خور ستایش است وهیئت فنّی سابق الذّکر در تعیین طرح آن همکاری لازم خواهد داشت.

۱۵ـ برای آرامگاه صائب طرح ایوانی بسبك عهد صفویّه، که معاصر دوران زندگانی شاعر شهیر است، وبا نظر جنابان آقایان مهندس فروغی و مهندس سیحون بوسیلهٔ آقای معارفی معمار تهیّه گردیده، ومشتمل بر دیواری با نماسازی مناسب عهد صفویّه ویك ردیف ستون بتونی با روکش سنگی درجلو وپوشش مسطح است، موردتصویب واقع وقرار شد نقشهٔ قطعی آن با نظر جناب آقای مهندس فروغی تهیّه وبوسیلهٔ ادارهٔ باستانشناسی اصفهان انجام گردد و از لحاظ موقوفه بودن باغ آرامگاه مقرّر گردید طبق مقرّرات اوقافی ترتیب

۱ـ طبق تشخیص وتصمیم دولت وقت احداث منبع آب درمجاورت آثار تاریخی آتشگاه اصفهان بمرحلهٔ اجرا درآمد ونظر انجمن آثار ملی دراین باره بلااثر ماند ـ انجمن آثار ملی تعمیرات مناسب در ابنیه ودیوارهای موجود آتشگاه را انجام داده واین امر راادامه می‌دهد.

۲ـ برای انتقال حریم آتشگاه بوزارت فرهنگ ازطرف مقامات مربوط وزارت مزبور و ادارهٔ کل خالصه اقدامات ثمربخش وقطعی صورت گرفته است.

اجارهٔ آن بامیزان مال الاجارهٔ سالیانه برابر معدّل مال الاجارهٔ سه سال اخیر از محلّ وجوهی که ازاین بابت در اختیار انجمن آثار ملّی اصفهان‌است داده شود وادارهٔ باستان شناسی اصفهان باغ را بشرح فوق اجاره نماید. (۱)

۱۶ــ آرامگاه کمال‌الدّین‌اسمعیل ، چون در کنار خیابانی که قرار است ازطرف‌شهرداری‌احداث‌شود واقع میگردد، پس‌ازاحداث‌خیابان باتوجّه‌بموقع ووضع محلّ‌مورد بررسی‌واقع و نقشه وطرح مناسب آن تهیّه گشته در این باره اقدام شایسته بعمل خواهدآمد .

۱۷ــ عمارت تیموری که ازمهمترین‌آثارتاریخی اصفهانست ، و ازسالیان دراز محلّ باشگاه افسران گردیده در نگهداری وتعمیرآن ازطرف مقامات آرتشی اصفهان بارعایت نظریّات فنّی باستانشناسی لازمهٔ مراقبت وتوجّه بعمل آمده است ، بر اثر احداث حمّامها ودستشوئیها بمیزانی بیش‌ازحدّ متعارف و مناسب با چنین ساختمان خشتی قدیمی آبریزی دارد ودر نتیجهٔ این قسمت تعمیرات اساسی دریك قسمت مجاورمستحدثات مزبور ضرورت پیدا کرده‌است که باید ازطرف مقامات‌آرتشی اصفهان بامساعدتی که درخور امکانات انجمن آثـار ملّی باشد وبا همکاری ادارهٔ باستان شنـاسی اصفهان بنحو صحیح انجام گردد ، ضمناً برای رفع زیانهـای ناشی از حمّامها و دستشوئیها چاره جوئی اساسی شود . (۲)

۱۸ــ ابنیهٔ تاریخی‌متعدّد خارج شهراصفهان که ازانظاربازدیدکنندگان بیرون است نباید بدست فراموشی سپرده شود ، تعمیرات سفت‌کاری آنها ضمن برنامهٔ جاری ادارهٔ باستان شناسی منظور وبتدریج عملی گردد وانجمن آثار

---

(۱) نقشهٔ‌قطعی‌آرامگاه صائب بوسیلهٔ جناب‌آقای‌مهندس‌فروغی وبه‌هزینهٔ خودشان‌تهیه‌و به‌اختیارانجمن‌آثارملی‌گذارده شد واکنون‌مدتی‌است سفت‌کاری‌آن باتمام رسیده روکاری‌ظریف وعالی‌آن ازسنگ مرمربوسیلهٔ استادان هنرمند اصفهانی دردست اجراوعمل‌است ــ ترتیب‌اجاره وتشریفات قانونی‌این‌کارهم طبق‌آنچه درقطعنامه پیش‌بینی گردیده بود انجام پذیرفته‌است .

(۲) درانجام‌این‌منظورازطرف انجمن‌آثارملی‌اعتبارموردنیاز باختیارادارهٔ باستان شناسی اصفهان‌گذارده شد وتعمیرات لازم عمارت تیموری صورت گرفته است .

ملّی بنوبهٔ خود درموارد ضروری بفراخورتوانائی مالیخویش کمك نماید.(۱)

۱۹ـ باانجام تدریجی برنامهٔاصلاحات وتعمیرات آثارتاریخی، درآینده نظریّات تکمیلی وتصمیمات بعدی ضرورتخواهد داشت، کهباتوجّه بهاحتیاجات وپیشنهاد مقامات مربوط و ذیصلاحیّت اصفهان ازطرف وزارتفرهنگ واداره کلّ باستانشناسی وانجمن آثار ملّی دربارهٔ آنها بررسی واقدام میگردد.

۲۰ـ باتوجّهبه مکاتبات وپیشینهٔ مربوط بهبنای تاریخی تکیه ومنارههای امیرچقماق در شهر یزد چون جناب آقای مشحون سرپرست، ادارهٔ کلّ باستانشناسی برای ترتیب کار بنای تاریخی مزبور به یزد عزیمت مینمایند آقای مصطفوی نیز بهنمایندگی انجمن آثار ملّی همراه جناب آقای مشحون به یزد رفته برای تعمیرات اساسی و مناسب اثر تاریخی مورد ذکر نظریّات انجمنرا باطّلاع جناب آقای فرماندار وشهرداری یزد میرساند وآنچه دراین باره مناسبتدارد ازطرف انجمن آثار ملّیانجام گیرد به هیئت مؤسسان گزارش خواهند داد (۲)

تصمیمات متخذهٔ فوق بوسیلهٔ دفتر مخصوص شاهنشاهی بعرض پیشگاهمبارك ملوکانه رسیدهاستدعای تأییدوصدوراجرای آن بمقامات مربوط

---

(۱) منظوربالا باتخصیص اعتبارات کافی ازطرف انجمنآثارملی درسال۱۳۴۲ وبیشتردر سال۱۳۴۳انجام گرفت ودرنتیجه تعمیرات اساسی وضروری فراوان وتعیین حرائم بسیاری ابنیهٔ تاریخی مهم خارج شهر اصفهان مانند مسجد جامع اشترجان ـ مسجد ازیران ـ مسجد سروش آذران ـ آرامگاه باباعبدالله ـ مسجد جامع خوزان همایونشهر ـ گنبد دشتی ـ مسجد جامع هفت شویه ـ مسجد جامع اردستان ومسجد بازار اردستان ـ مسجدجامع زواره ـ مسجدجامع برسیان ـ چند منارهٔ عهدسلجوقی درخارجاصفهان ـکاروانسرای تاریخی مهیار ـ گنبد چارسوق شاه ـ عملی گردید واینخدمت بوضع منظم واساسیادامهدارد.

(۲) باهمکاری وحسن توجه فرمانداری محترم وشهرداری یزد ترتیب نگهداری وتعمیر بنای تاریخی تکیهٔ میرچقماق یزد داده شد وادارهٔ کل فرهنگ یزد موفق بـه تعمیرات صحیح بنایمزبور بااستفاده ازاعتباراتی که بوسیلهٔ ادارهٔ کل باستانشناسی وانجمن آثار ملیبرای همین منظورتخصیص وارسالشده بودگردید وتعمیرات مورد نظر ادامه دارد.

خواهد شد وضمناً طیّ نامه‌های مناسب بعنوان جناب آقای نخست وزیر و جناب آقای استاندار و ریاست محترم انجمن آثار ملّی اصفهان و کلیّهٔ مقامات ذیصلاحیّت ارسال خواهد گشت .

رئیس هیئت مدیره
سپهبد آق اولی

رئیس هیئت مؤسسان
حسین علاء[1]

---

(۱) هنگام تهیه و صدور قطعنامهٔ فوق ریاست هیئت مؤسسان انجمن آثار ملی برعهدهٔ شادروان حسین علاء بود و پس از درگذشت آن فقید سعید (که در تاریخ ۲۱ تیرماه ۱۳۴۳ بوقوع پیوست) جناب آقای علی اصغر حکمت درجلسهٔ ۱۷ شهریورماه ۱۳۴۳ بریاست هیئت مؤسسان انجمن نامبرده برگزیده شده‌اند .

(قطعنامه)

دومین کنگرهٔ بین المللی تشکیل شده از معماران و تکنیسینها بمنظور حفظ ابنیه و آثار تاریخی درشهر ونیز

در۲۹ ماه مه ۱۹٦٤ (۸خرداد ۱۳٤۳) کمیسیونی مرکّب از نمایندگان ۱٤ دولت وسازمان های بین المللی در شهر ونیز واقع در ایتالیا تشکیل شد تا نسبت بحفظ آثـار وابنیهٔ تاریخی مقرّراتی تدوین نماید اعضای کمیسیون مزبور عبارت بودند از نمایندگان ایتالیا (دونفر که یکی ازآنها برعـایت رسوم بین المللی رئیس کمیسیون بود) ـ بلژیك (که نمایندهٔ این دولت مخبر کمیسیون بود) ـ اسپانی ـ یوگسلاوی ـ انگلستان ـ نمایندهٔ پاپ اعظم ازدربار واتیکان ـ دانمارك ـ فرانسه ـ مکزیك ـ چکسلواکی ـ نماینده‌ای ازمرکز بین‌المللی حفظ آثار ـ اطریش ـ لهستان ـ (از ذکرنام نمایندگان درترجمهٔ فارسی‌خودداری‌میشود) . نمایندگان کشورهای سابق‌الذّکر بشرح زیر بانشاء این طرح مبادرت نموده‌اند :

مقدمه یاپیش گفتار

ایجاد یابهتر گفته شود وجود بناهای تاریخی درمیان ملل زنده آنهم باوضع زندگی‌حاضرشاهد وبارز گویائی‌ازسنن باستانی ملل بوده بابشارت پیامی ازگذشتگان بحاضران مأموریتی‌را ازخاطرهٔ شیرین فرهنگی وهنری ایام‌گذشته درحفظ وحراست‌این‌آثار بیاد می‌آورد .

دردنیای‌کنونی که هرروز ندای وجدان بسوی وحدت و یگانگی بشر بلند و صلای هم آهنگی گوش ها را نوازش میدهد بیشتر بر مرتبهٔ ارزش انسانی وآثار جاودان او افزوده گشته وخوب درك میشود‌که این آثارباقیه فی‌الحقیقه بمنزلهٔ مواریث مشترك بشری‌است، تاجائیکه انسان‌امروزه را در

برابر نسل آینده که وارث این غنائم وعطایای عظیمه خواهد بود مسئول مینماید ،حتی اورا مکلف میکند که اقدامات لازم را درنگاهداری واحیاء آن نموده واین مواریث را سالم ومصون از تعرض حوادث بدست اخلاف و نسل های بعد برساند . خلاصه اینکه یك نوع مسئولیت مشترکی را بوجود میآورد .

ازاین جهت تدوین اصول اساسی برای این منظور لازم آمد و چنین تشخیص داده شد که این اصول باید جنبهٔ بین المللی داشته باشد زیرا **درحقیقت این نوع ابنیه و آثار متعلق بهمهٔ بشریت است** ـ نهایت هرملّتی باید برحسب سنّت وفرهنگ واستعدادخود ازآن نگاهداری نموده ودرحدّ کفایت خویش نقشهٔ کار را اجرا کند .

باید دانست که برای اوّلین بار چنین کمیسیونی درشهرآتن پایتخت یونان درسال ۱۹۳۱ تشکیل گردید که بنام **منشور آتن** اصولی را پذیرفت . این اصول یك حرکت و جهش بین‌المللی بقضیّه داد بطوری که هم درنظرات و مستندات ملل منعکس شد و هم در فعالیّت I . C . O . ویونسکوبی‌تأثیر نبود چنانکه بعداً یونسکوموفق شد مرکزمطالعات بین‌المللی‌را بمنظور حفظ وبقاء این‌قبیل‌اموال فرهنگی‌ومعنوی دائر نماید .

حسّاسیّت یافکر انتقاد وخرده گیری هم تاحدّی تلطیف گردیده ودر مسائل‌غامض وپیچیده مجاز شد . باذکراین مراتب وقت آن فرا رسیده است که دراصول منشور آتن‌هم باقتضای زمان تجدید نظرشده توسعهٔ بیشتری که حاوی نظرات جدید ومباحث تازه باشد بدان داده شود . بدین منظور دوّمین کنگرهٔ بین‌المللی از۲۵ تا ۳۱ ماه مه ۱۹٦٤ (چهارم تادهم خرداد ماه ۱۳٤۳) درشهرونیز گردآمده ومواد زیررا برای‌حفظ ابنیه وآثارتاریخی‌وهنری انشاء وتصویب نمودند :

مادهٔ ۱ـ مفهوم و ذکر بنا مندرج دراین طرح نه تنها شامل‌معماریهای منفرد وپراکنده است بلکه شامل ردیف وکادری که آن بنا جزئی از آن محسوب میگرددنیز خواهد بود . بناازمرکزی که درآن واقع‌است وهمچنین

از سابقه و تاریخ خود جدا نشدنی و غیر قابل انفکاك است . قدر و ارزش بنـا نـه تنها شامل مجموع معماری هـای بزرگ است بلکـه شامل ابنیه و آثارمتوسط وساده‌هم که بمرور ایّام مفهوم ومعنی‌فرهنگی‌وانسانی‌بخود گرفته نیز خواهد بود .

مادهٔ ۲ــ حفظ واحیاء ابنیهٔ تاریخی‌درحقیقت یك‌وظیفهٔ‌انضباطی‌راتشکیل میدهد که بر تمام علوم‌وفنونی که نگاهداری‌وصیانت این‌مواریث ملّی‌را تأمین میکند اطلاق شده توسعه‌ودامنهٔ افزون‌می‌یابد .

مادهٔ ۳ــ هدف حفاظت ابنیه درعین‌حال‌شامل‌حفظ آثارهنری وهمچنین شواهد وآثارتاریخی‌نیزخواهد بود .

مادهٔ ٤ــ حفظ آثـار وابنیـهٔ ملّی بر اثر مساعی مداوم ومستمرّ تسهیل میگردد ، زیرا این نوع مساعی ودلسوزیها عمل مفیدی برای اجتماع‌خواهد بود ، نهایت آنکه نباید ترتیب ونظم کلّی‌را برهم زند لذا در این امر حقیقت موضوع باید درك شود ، عادات سابقه وروّیه معمولٌ به ملّی هم بر پایهٔ این مبانی استوار گردد .

مادهٔ ٥ــ حفظ ابنیه مستلزم‌نگاهداری‌وتعمیردائمی‌آنهااست .

مادهٔ ٦ــ اعاده و احیاء ابنیه یك عمل فوق‌العاده و استثنائی است کـه هدفش عبـارت ازحفظ کردن جلوه و زیبائی و ارزش تـاریخی بنا است . **دراین عمل‌پایه وریشهٔ قدیمی‌کار باید محترم ومصون شناخته شود همچنین مستنداتی که اصالت وصحت بنارا مدلل میدارد** . ماوراء این حد هرکاراضافی که‌لازم باشد درزمرهٔ عملیات معماری‌عادی‌شناخته شده علامت زمان‌حاضروعصر کنونی‌را دربر خواهد داشت .

مادهٔ ۷ــ استحکام بنابوسیلهٔ هرگونه عملیّات‌فنّی‌جدید که برای حفظ و استقامت‌ابنیه‌لازم‌شمرده‌شود انجام‌میگیرد . بدیهی‌است‌خاصیّت وتأثیراینگونه وسائل‌فنّی‌باید ازروی‌تجربه ثابت‌ومسلّم‌شده باشد .

مادهٔ ۸ــ اضافـات وضمـائمی که بجـای قسمتهای از بین رفته احداث

می‌گردد باید طوری انجام گیرد که ازقسمت اصلی مشخّص باشد وحافظ بنای اصلی بوده وازنظر زیبائی‌هم تناسب داشته وجلب نظر نماید بدون اینکه این تجدید بنا خللی بارکان کاراصلی واردآورده یاموجب توهّم واشتباه ازنظرهنری وتاریخی بنا گردد .

مادهٔ ۹ـ هرنوع عمل اضافی والحاقی که در ادوار مختلفه صورت گرفته ویاتجدید عمارتی که بعمل آمده ومیآید باید محترم شمرده شود . هنگام تجدید بنا تنها وحدت سبك وروش (استیل) نبـاید منظور نظر قرار گیرد . بنابراین هرتصمیمی کـه در ارکان کار از قبیل حـذف یا کـم وکاست قسمتی گرفته می‌شود باید ازروی کمال دقت ومطالعه وبنابمصلحت آن باشد نه‌این که طبق عقیدهٔ شخصی اقدام کننده رفتار شود . زیرا ارزش واقعی این قبیل آثار بیش‌ازآن است که بایك طرح واقدام سخیفی مطلوبیّت خودرا ازدست بدهد .

مادهٔ ۱۰ـ هرگونه ملحقات واضافاتی که ضروری تشخیص میشود خواه درتجدید عمارت کلاً یاجزءاً خواه درمورد استفادهٔ عملی ازبنا باید درحدّ اقل انجام گیرد . ونیز باید تمام قسمتهای اساسی ومفید وجالب بنا محترم و مصون شمرده شود . همچنین است سابقهٔ تاریخی وسنّتی بنا یاموازنه وترکیب‌وهیئت اصلی وبالاخره ارتباط بنا بامحوّطه ومحیط پیرامون‌آن،چه‌همهٔ‌این‌خصوصیّات درحفظ وتمامیّت‌بنا ازنظرفنّی‌وهنری‌تأثیردارد .

مادهٔ ۱۱ـ احترام به بنا لزوم احترام به محیط و اطراف و سوابق وسنن آنهارا ایجاب میکند ، چه ساختمانهای‌جدیدالاحداث ممکن‌است این تناسب وروابط را ازنظرحجم ورنگ‌بهم‌بزنند .

مادهٔ ۱۲ـ آثار ویادگارهای تاریخی کـه برتمدّن خاصّ ملّتی گواهی میدهد یامبیّن یك حادثهٔ معنی داری است ویا بالاخره بنحوی ازانحاء واجد تحوّلی‌باشد که حکایت ازارزش فرهنگی‌وذوقی ومعنوی‌آن ملّت‌نماید ، اعمّ از اینکه درشهرقرارگرفته‌باشدیادرخارج ودهات ، باید موضوع‌توجّه‌خاص‌واقع شده تمامیّت اصالت وسلامت‌آن حفظ گردد وبصورتی درآید که ازآنها استفاده شود . بنابراین‌ازهرعملی که موازنه یاتناسب ویاتمامیّت‌وبقاءِ اینگونه‌آثاررا

بخطر اندازد باید احتراز شود .

مادهٔ ۱۳ـ عملیّات حفّاری باید طبق آنچه سازمان یونسکو درسال ۱۹۵۶ مقرّر داشته است انجام گیرد(۱) .

چنین عملیّاتی باید مقرون و توأم باشد بااصلاح وضع خرابیها باحمایت و استحفاظ مستمرّ ترکیبات معماری وحفظ اشیاء کشف شده . ضمناً هر گونه ابتکاری که برای وصول بهدف نهائی لازم است باید بکار برده شود بطوری که باحفظ بنا تغییرات زیادی درآن داده نشده واز ترکیب نیفتد . پس بطور کلّی بهتر این خواهد بود کــه درصورت امکان ازهرعمل تجدید ساختمانی انصراف حاصل وکارهائی که میشود بمقدار ودرحدّی باشد که بناهای مخروبه واز کف رفته را مرمّت نموده وآثارموجوده راباقی ودروضعی نگاه دارد که شرایط حفظ بنا تثبیت شده دوام وپیوستگی صورت آن باقی بماند .

مادهٔ ۱٤ـ عملیّات حفظ واحیاء بنا وهمچنین عملیّات حفّاری و کاوش باید از روی مدارك و اطّلاعات صحیحه انجـام گرفته وبصورت گزارشهای مفصّل انتقادی و تحلیلی درآید ودارای تصاویر و نقشه‌های گویا باشد . تمام مراحل وتحوّلات کارهای انجام شده چه از نظر استحکام یاتجدید بنا وترکیب ویاحفظ تمامیّت وهمچنین ارکان وعناصر فنّی که براثر این کارها جزء بنا گردیده است باید درجائی ثبت گردد و بطور قطعی ومطمئن درمحلّی حفظ ونگاهداری وبودیعه نهاده شود . شایسته است که این مستندات واطّلاعات طبع و نشر گردد .

این مواد از طرف کمیسیون نگارش وتنظیم منشور بین‌المللی درحفظ وحراست ابنیه وآثارتاریخی انشاء ومسطور گردید .

(نسخهٔ فرانسهٔ قطعنامهٔ بالاازطرف آقای مهندس ماریوفرانته M. Ferrante ایتالیائی‌که برای همکاری در تعمیرات آثار تاریخی اصفهان بایران اعزام شده‌اند بوسیلهٔ اداره باستان شناسی اصفهان در اختیار انجمن آثار ملی قرارگرفت وآقای شیدایزد آق‌اولی آنرا بفارسی ترجمه نموده‌اند ـ علاقه وهمکاری‌که درراه این خدمت ملی مبذول داشته‌اند موجب نهایت سپاسگزاری انجمن آثار ملی‌است)

۱ـ یونسکو درسال ۱۹۵٦ (۱۳۳۵شمسی) درخصوص کاوشهای باستان شناسی نظریات و دستورهائی صادرنموده که مفهوم عمده واساسی آن‌هم در مادهٔ فوق ذکر شده است .

فهرست اجمالی مهمترین
آثار مذهبی یا باستانی و ابنیهٔ تاریخی ایران
که منظور داشتن حریم کافی و رعایت هر گونه مصلحت
و منظر و نگهبانی و توجه با آبرومندی درخور وضع
متبرک باستانی و تاریخی آنها ضرورت کامل دارد

پیش‌از برشمردن آثار متبرّك وتاریخی مورد نظر دراین‌فهرست مناسب میداند توجّه خوانندگان گرامی و علاقمندان باین موضوع را بـه نکات زیر جلب نماید :

۱ـ فهرست آثار مذکور در این صفحات مشتمل بر محلهای باستانی و آثار مذهبی و تاریخی است کـه مورد اطّلاع کنونی هست وچه بسا آثاری از اینگونه در نقاط مختلف کشور وجود داشته باشد که بعداً دربارهٔ آنها آگاهی بدست آید وطبعاًرعایت مصلحت همهٔ چنین‌مکانهاوابنیه مورد تمنّی ودرخواست بوده مشمول توضیحات و نکات در این نشریّه واقع میگردد ، در موردی چند ضمن توضیح ومعرّفی آثار قابل توجّه استانها وشهرستانهای متعدّدنیز جداگانه بدین معنی اشاره گشته تقاضای رعایت نکات فوق شده است .

در انجام همین منظور کلّی و اساسی هر کجا آثار تمدّنهای باستانی از قبیل قطعات سفال و یا نشانهٔ ابنیهٔ مدفون بر روی زمین دیده شود یا بناهائی همچون مسجد ـ زیارتگاه ـ کلیسا ـ آتشکده ـ کاروانسرا ـ آب انبار ـ پل ـ

آثار سدها یا دیوارها و برج وبارو یا یخچالهای‌قدیمی وهرگونه اثردیگری از اینگونه موجود باشد و انجام‌کارهای عمرانی تازه ارتباط باسرنوشت‌چنین آثاری پیدا کند یاوضع خاموش وکیفیّت معنوی و منظر طبیعی‌آنها دستخوش تغییر و تحوّلی بیرون از مصلحت چنین مکانها وابنیه واقع گردد ، متصدّیان روشن بین ومجریان دوراندیش ، افق دید وتصوّر خودرا برای رعایت مصلحت اینگونه یادگارهای بشری بالاتر و بیشتر از آنچه مردم عادی و بی‌اطّلاع یا غفلت زدگان بچنین مطالبی می‌بینند ومی‌فهمند بکار خواهند بست .

باذکر این مختصر توضیح اینک بمعرفی آثارمورد نظر موجود دراستانها وشهرستانهای مختلف ایران میپردازد :(۱)

آثار تاریخی استانها و شهرستانهای گرداگرد کشور

آذربایجان شرقی وغربی

آستانهٔ شیخ صفی‌الدین در اردبیل ، **بقعهٔ شیخ جبرئیل** در کلخوران (بیرون شهر اردبیل) **مقبرهٔ شیخ حیدر** در مشگین شهر(خیاو) ، **بقعهٔ شیخ شهاب الدین** در اهر ، **مسجدکبود** و بقایای **مسجد وزیرعلیشاه** که بنام **ارگ وزیرعلیشاه** خوانده میشود و **مسجد جمعه** در **تبریز** . **یانیک‌تپه** درجنوب

---

(۱) در بارهٔ برخی استانها و شهرستانها که بررسیهای تاریخی و باستان شناسی مربوط بآنها کمتر تکرار شده یا نسبتاً تازگی داشته است مختصر توضیحاتی پیش از برشمردن نام اماکن باستانی و آثار تاریخی آنها مذکور افتاده است .

تبریز . **مسجد جمعهٔ مرند** ، **مسجد مطلب خان** و منارهٔ موجود از مقبرهٔ شمس‌الملوك دنبلی معروف به **منار شاخ** درخوی، **کلیسای سنت استپانوس** واقع در قریب ۱۶ کیلومتری جنوب شرقی جلفا ، **کلیسای طاطاوس** یا **قره کلیسا** در نزدیك مرز ایران و ترکیّه بمسافت قریب ۵۰ کیلومتری جنوب ماکو ، باغ و کاخ **باغچه جوق** در ماکو ، تپهٔ **خلیل آباد** در مغرب بخش شاه‌آباد شهرستان ماکو ، **مسجد جامع** و بنای **سه‌گنبد** و **کلیسای حضرت مریم (مات ماری)** در رضائیّه ـ تپّهٔ باستانی مهم ومعروف **حسنلو** از توابع رضائیّه (نزدیك نقده) ، محلّ معروف به **تما** و نقوش برجستهٔ ساسانی **خان تختی** نزدیك شاپور (سلماس) ، دخمهٔ عهد ماد بنام **فقرگاه** بین میاندوآب ومهاباد و مراغه ، **گنبد سرخ** و برج معروف به **مقبرهٔ مادرهلاکو** و **گنبد غفاریه** در مراغه ، کلیساهای قدیمی درقسمتهای شمالی ومغرب آذربایجان ، **قلعهٔ بختاك** درآبادی لیلان نزدیك میاندوآب ، **قلعهٔ ضحاك** نزدیك ایستگاه راه‌آهن خراسانك (بین میانه ومراغه) از توابع هشترود ، **پل دختر** برسر راه زنجان به میانه .

خراسان

آستانهٔ حضرت علی‌بن موسی الرضا(ع) و **کلیهٔ مساجد ومدارس متصل ومربوط ومجاور آن** در مشهد ، **مسجد شاه** و **مصلی پائین خیابان** و **گنبد سبز** و **آرامگاه وباغ نادری** درهمان شهر ، **مصلی طرق** و **بقعهٔ خواجه ربیع** بیرون از مشهد ، چارطاقیهای **سنگور** و **چلاقی** نزدیك مشهد ، **گنبد هارونیه** و **آرامگاه حکیم ابوالقاسم فردوسی در طوس** ، **برج رادکان (یامیل رادکان)** ، بنای موسوم به **حضرت سلطان** در شهرستانك درگز نزدیك نوخندان ، بنای موسوم به **ایاز** در سنگ‌بست (مقبرهٔ ارسلان جاذب) بامنارهٔ نزدیك آن ، بنای عهد ساسانی بنام **بازهٔ هور** در رباط سفید برسر راه مشهد به تربت حیدریه ،

بقعهٔ تربت‌حیدریه ، برجهای **کشمار** و **فیروزآباد** نزدیك کاشمر ، مقبره‌ای از دوران خواجه نظام‌الملك سلجوقی در کدکن (نزدیك تربت حیدریه) ، **مسجد ملك زوزن** (زوزن) ، **سه ده** و **سلامه** نزدیك روی خواف ، **مدرسهٔ غیاثیه** در خرگرد ، **سد فریمان** ، **مقبرهٔ شاه قاسم‌انوار** در قلعهٔ لنگر تربت‌جام ، **بقعهٔ تربت شیخ جام** ، حصار تاریخی **محمودآباد سفلی** از توابع تربت‌جام ، **مسجد مولانا** درتایباد،**میل کرات**،**مدرسهٔ دو منار** و **امامزاده حسین** در گلشن(طبس)، **مزارخسروآباد** و **گنبدقبر سپهسالار** و گنبد واقع در **کریت** بیرون از طبس(۱) **مسجد جامع گناباد** ،امامزاده **سلطان محمد عابد** در کاخك(گناباد)،**مسجدجامع بیرجند** ، غار وایوان موسوم به**کنشت** وباغ وبنای معروف**کوشک** در بیرجند ، **شاهان‌گرماب** ، بنای‌موسوم به**لنگرك** کنار راه‌مشهد به‌سرخس، **میل اخنجان** ، **رباط شرف** ، **مقبرهٔ بابا لقمان** (سرخس) ،**کاخ خورشید** وباغ آن و **بارو ودربند ارغونشاه** و **مسجد کبودگنبد** در کلات نادری ، **مسجدجامع نیشابور**، **امامزاده محمد محروق** وآرامگاههای **حکیم عمرخیام** و **شیخ فریدالدین عطار** در خارج نیشابور ، **امامزاده گوران** در آبادی به همین نام از توابع اسفراین ، **مسجد جامع سبزوار** . **مسجد پامنار** و **امامزاده یحیی** در همان شهر ، **مسجد جامع جاجرم** ، **قلعهٔ جلال الدین** درشمال غربی جاجرم .

خوزستان

مسجد جامع دزفول و **بقایای پل عهد ساسانی** درآن شهر ، **پای پل و ایوان‌کرخه** برسر راه دزفول به دهلران ، **بقعهٔ دانیال** در شوش ، **ویرانه‌های باستانی شوش** ، تپهٔ **چغازنبیل** بمسافت ۳۰ کیلومتری جنوب شرقی شوش در

---

(۱) سه محل اخیرالذکر از آنچه آقای ظهیری نوشته أند و ضمیمهٔ گزارش شمارهٔ ۱۷۱ ٤-۲۰ر۱۲ر٤۳ فرمانداری شهرستان طبس به‌شورای‌مرکزی جشن‌شاهنشاهی فرستاده‌أند اقتباس گشته است .

کنار رود دز ، ویرانه‌های باستانی **هرمز اردشیر** در اهواز قدیم ، بقعهٔ **شاه ـ ابوالقاسم** و **ویرانه‌های گندی شاپور** برسر راه دزفول به شوشتر ، بقایای پل عهد ساسانی معروف به **بند قیصر** و کلیّهٔ بناهای مربوط ومتعلّق بآن درشوشتر ، **مسجد جامع شوشتر** ، بقعه‌های **سید محمد** و **امامزاده عبدالله** درهمان شهر ، صفّهٔ باستانی **مسجد سلیمان** ، آثار تاریخی ومحلّ **بردنشانده** نزدیك مسجد ـ سلیمان ، نقوش برجستهٔ موسوم به **تنگ بتان** در کوههای بختیاری نزدیك مسجد سلیمان ، **قلعه لیت** در سی کیلومتری شمال شرقی گدارلندر کنار کارون ، ویرانه‌های باستانی شهر **ایذه** (مال امیر) ، **نقوش برجستهٔ مختلف عهد عیلام** برتخته سنگها و کوهستانهای مختلف پیرامون جلگهٔ باستانی ایذه (مال امیر) [**کول فرح** (بگفتهٔ برخی از باستان شناسان کول فرعون) **شکفت سلمان** یا **مغارهٔ سلمان** ، **شاه سوار** ، **هنگ** (به ضمّ هاء) **نوروزی** یا **هنگ اژدر**] ، **قلعه کژدم** ،(۱) ویرانه‌های عهد ساسانی در **دورق** از توابع ایذه ، ویرانه‌های معروف به **طاق نصرت** از آثار عهد ساسانی در ناحیهٔ رامهرمز ، **ویرانه‌های عهد ساسانی** در اسّك بین ارگان (ارّجان) ورامهرمز ، **چارطاقی آتشکدهٔ عهد ساسانی بنام کیکاووس** درشمال غربی بیرون بهبهان ، **چارطاقی آتشکدهٔ عهد ساسانی خیرآباد** درجنوب شرقی بیرون بهبهان ، ویرانه‌های **ارگان** (ارّجان) در پای کوه بهبهان .

---

(۱) درصورت عملی شدن طرح احداث راه شوسه از اصفهان به مال امیر و ازآنجا به مرکز خوزستان طبعاً مراقبت آثار باستانی فوق الذکر وآثار تاریخی دیگرآن حدود بیشتر ضرورت واهمیت خواهد یافت .

فارس وکرانه‌های خلیج فارس درخاك ایران وبرخی جزایر نزدیك آنها

قلعهٔ ایزد خواست، ویرانه‌های **کوشك زرد** درمغرب آباده، **مسجد جامع ابرقو**، **گنبد علی** بر بالای تپّهٔ مشرف به‌ابرقو، بقایای **مقبرهٔ حسن بن کیخسرو** ومزار **پیرحمزه سبزپوش** درهمان شهر، **مسجدجامع سوریان**، بقعهٔ **امامزاده حمزه** درقریهٔ‌بزم (سوریان)، **آثار کوروش کبیر** (**آرامگاه** و **کاخهای مختلف** و **صفهٔ مادر سلیمان** و دو تختــه سنــگ **آتشکده** از دوران شاهنشـاه نامبرده) در **پاسارگاد**، تپّه‌های باستانی متعدّد در پاسارگاد وحول وحوش آن که **تل نخودی** و **تل خاری** ازآن جمله است، بناهای **مسجد جامع** و **مسجد بالا** و **مدرسهٔ سعید** (یا مـدرسهٔ سعیدیّه) و **شکفت ضحاك** در داخل وخـارج ارسنجان، **ویرانه‌های‌استخر** که اکنون بنام **تخت طاووس** خوانده میشود در درّهٔ پهناور بین جلگه‌های خفرك ومرودشت، سنگ نبشته‌های مغارهٔ **حاجی-آباد** نزدیك ویـرانه‌های استخر، آثار باستانـی مختلف جلگهٔ مرودشت کـه **نقش رستم**، **نقش رجب**، **تخت گوهر** یا **تخت رستم**، **تخت جمشید**، **قدمگاه**، مهمترین آنها بشمارمیرود، **تپه‌های متعددی** درهمان جلگهٔ پهناور کـه‌آثار دورانهای پیش‌از تاریخ را دربردارد، **بند امیر** و **پل خان** بر روی رود کـر در قسمت جنوبی جلگهٔ مرودشت، بقایای **قلعهٔ استخر**، سد **دورودزن** ونهرهـای انشعابـی آن، **دروازه قرآن** شیـراز، **آرامگاه خواجوی کرمانی**، **حافظیه**، **چهل‌تن**، **هفت تن**، **تخت ضرابی**، **چاه مرتاض علی**، **گنبد عضد**، **آرامگاه سعدی** در دامنه یابرفراز کوهستان شمالی شیراز، **بقعهٔ شاه میرعلی‌بن‌حمزه**، **پل قدیمی** درمحلّ دروازهٔ اصفهان، **ارگ کریمخانی**، **باغ نظر** وبنای کلاه-

فرنگی (**موزهٔ پارس**) ، **مسجد و حمام و بازار وکیل** ، **مدرسهٔ خان** ، **مسجد نو**، **آستانهٔ شاه چراغ** ، **بقعهٔ سید میرمحمد** ، **مسجدجامع** ،**آستانهٔ سید علاءالدین**، **بقعهٔ آبش‌خاتون** ، **مقبرهٔ شاه داعی‌الی‌الله** ، **کلیسای ارامنه** ، **دیوانخـانه** ، **حسینیهٔ قوام** ، **مسجدنصیرالملک** ، **حسینیهٔ مشیر** ، **مسجد مشیر**، **باغ جهان‌نما**، **پارک سعدی** ، **باغ تخت** ، **باغ دلگشا** ، **باغ ارم** ، **باغ خلیلی** ، **باغ عفیف‌آباد** در داخل یا کنار شهر شیراز ، **قصرابونصرو برم دلک** در خارج شهـر شیراز (طرف مشرق) ، **مسجدجامع قصرالدشت** در مسجد بردی ، **نقش‌بهرام** (**نقش رستم**) در **گویم**، مقبرهٔ **پیر بناب** در کوهستان جنوب غربی‌شیراز، **نقش برجستهٔ** پل‌آبگینه ، **باغ نظر** درنزدیکی کازرون ، بقاع **شیخ مرشد** (شاه ابواسحاق) و **سید محمد کاشی** و **سید محمد زید** و **سید محمد راه‌دورو** و **ابا فتح** و**شاه‌حمزه** و **امامزاده** در داخل شهرکازرون ، بقعهٔ **سید محمد امین‌الدین** در کنارهٔ شمالی کازرون ، **آرامگاه شیخ عبدالله بلیانی** درقریهٔ‌بلیان‌ازتوابع‌کازرون، ویرانه‌های شهر **بیشاپور** و **قلعه دختر** درشاپور کازرون ، **نقوش برجستهٔ متعدد شهریاران ساسانـی** و **غار شاپور** و **مجسمهٔ آن شهریار** در تنگ چوگان ، **نقش بهرام** و **امامزاده درب‌آهنین** (شاهزاده علاء الدّین) و **برج نورآباد** (دیمی میل ـ میل اژدها) و **سپیدز** و **ویرانه‌های کاخ هخامنشی** درسروان (فهلیان) و نقوش برجستهٔ **کورانگون**(**سنگ‌مترو**) ودخمهٔ سنگی بنام **داو دختر** درممسنی، **پلهای قدیمی** درانتهای خاك ممسنی (تنگ‌بریم) بطرف دوگنبـدان ، ویرانه‌های **ریشهر** و **تل پی‌تل** و **امامزاده عبدالمهیمن** و **بقعهٔ خواجه‌خضر** و **قدمگاه ابوالفضل** و **مسجد شیخ سعدون** (معروف‌به مسجد شاه ومسجد کوفی) و**مسجدجمعه** و**مسجد جماعت** و **مسجد فیل** و **مسجد شنبدی** (مسجـد نو) و **کلیسای ظهور مسیح** در خارج وداخل بوشهـر، **ویرانه‌های عبادتگاههای باستانی** و **بقعهٔ میرمحمد** و **گورستانهای پیش‌از اسلام** در جزیرهٔ **خارك** ، **چهارطاقیهای آتشکده** که در خـارج **کازرون** و **جره** و **فراش بند** واقعست ، **نقش برجستهٔ بهرام دوم** در

سر مشهد (واقع درقریب ۳۰ کیلومتری مغرب جره) بنای سنگی **گور دختر** و ویرانه‌ها وبقایای آثار باستانی مختلف در جلگهٔ بسپر (۲۰ کیلومتری جنوب سرمشهد) .

فیروزآباد تا بندرطاهری :

بندبهمن (کوار) – **نقوش برجستهٔ اردشیر بابکان و ویرانه‌های پل عهد ساسانی** در تنگاب فیروزآباد ، **قلعه دختر و منارهٔ سنگی** عهد ساسانی و **آتشکده و کاخ عظیم اردشیر بابکان** در فیروزآباد ، **چار طاقیهای آتشکده** در جنوب‌شرقی‌وجنوب‌غربی بمسافتی‌خارج‌فیروزآباد(**نودران – میمند– کراته – زاغ**) ، **آتشکدهٔ عظیم کنارسیاه** در جنوب غربی فیروزآباد (بر سر راه بندر طاهری)، **کاروانسرای عهد ساسانی** درسه کیلومتری‌جنوب‌آتشکدهٔ کنارسیاه، **گورستان باستانی** در دامنهٔ کوهستان شمال غربی بندرطاهری ، **ویرانه‌های بندر سیراف** نزدیك بندرطاهری .

تل حکوان و قصر احمر و تلهای باستانی مختلف در **فرمشگان** ، **قبر جاماسب و بقعهٔ خلیفه** در **خفر** ، **مزار شیخ یوسف سروستانی** در سروستان ، **کاخ ساسانی** درخارج شهر سروستان ، **مسجد جامع نیریز** ، **قلعهٔ ضحاکی** در کنارشهرفسا ،**آتشکدهٔ عهد ساسانی** در تنك کرم ازتوابع فسا ، آثار باستانی در محلّ موسوم به **ایگ یا ایج** و **قلعه دختر** نزدیك اصطهبانات ، **بقعهٔپیرمراد و مسجدجامع** درشهراصطهبانات ، **مسجد جامع داراب** ، آثاری از عهد ساسانی بنامهای **قلعهٔ دحیه** و**نقش رستم** و **مسجد سنگی** و **آتشکدهٔ آذرجو** بیرون‌شهر داراب .

آثار سد ساسانی در حدود سی کیلومتری جنوب غربی جهرم ، **ویرانه‌های آتشکده** در **کاریان** حدود پنجاه کیلومتری جنوب جهرم ، **بازار قیصریه** (لار) ، **چهارطاقی فیشور** درحدود ۱۲۰ کیلومتری مغرب لار ، **قلعه‌ها** ، **برجها** ، **باروها** ، **آب‌انبارها (برکه‌ها)** درنقاط مختلف نواحی‌جنوبی‌فارس و

کرانه‌ها وجزایر کشورایران درخلیج فارس .

کردستان

مسجد جامع دارالاحسان درسنندج ، دو تپهٔ مجاورشهرستان مریوان که یکی درسمت مشرق ودیگری درشمال غربی‌آن قراردارد ، تپهٔ **زیویه**بمسافت قریب ۶۰ کیلومتری جنوب شرقی سقّز ، تپهٔ **قپلانتو** درحدود سه کیلومتری مشرق زیویه ، **غارکرفتو** در حدود بیست کیلومتری مشرق قپلانتو ، آثار باستانی بسیار مهم ومعروف **تخت سلیمان و زندان سلیمان** نزدیك به پنجاه کیلومتری شمال شرقی تکاب ، **قلعه کهنه** یا **تپه‌بنو** در قسمت شرقی بازار شهرستان بیجار ، **دربند قمچقا** نزدیك قریهٔ قمچقا از توابع بیجار .

(درکردستان تپّه‌های باستانی ناشناختهٔ بسیاری وجود دارد که توجّه بآنها درهنگام‌هر گونه‌کارهای عمرانی ازهر بابت‌شایسته وبموردخواهد بود) .

استان کرمان

آثار باستانی نزدیك آبادیهای **داوران** و **در دور** قریب ۲۵ کیلومتری رفسنجان ، محلّ معروف به **گور کافران** در دامنهٔ کوهستان بین داوران و زرند(۱).

مسجدجامع و **مسجد ملك** ومجموعهٔ **بناهای گنج علیخانی** (**مسجد** ، **کاروانسرا** ، **میدان**، **حمام**) ومجموعهٔ **ابنیهٔ ابراهیم‌خان** (**مدرسه** ، **بازار** ، **حمام**) و **بقعهٔ مشتاقیه** و **گنبد سبز** و **مقبرهٔ خواجه اتابك** و مجموعهٔ **بناهائی بنام حاجی‌آقاعلی** (**مسجد** ، **آب‌انبار** ، **کاروانسرا**) و **کاروانسرای وکیل الملك** در داخل شهر کرمان ، **قلعه دختر** و **قلعه اردشیر** و **گنبد جبلیه** و **تخت دریاقلی‌بیك**

---

(۱) نام ومحل آثار باستانی فوق‌الذکر را دانشمند گرامی آقای سید محمد هاشمی کرمانی اظهار فرموده‌اند .

وباغ **بیرم آباد** در کنار شهر مزبور .

ویرانه‌های باستانی درسیرجان ، **اسفندقه** برسرراه جیرفت به سیرجان ، **قلعه سنگ** در نزدیکی راه سیرجان به بندرعبّاس ، **چارطاقیهای درباغ و علی آباد و رحمت آباد** دردشت ارزو ازتوابع بافت (شهرستان سیرجان) وبنای باستانی موسوم به **بهشت ودوزخ** نزدیك سلطان آباد بمسافت **۵** کیلومتری چارطاقی در باغ ، **آثار باستانی جیرفت** (عنبرآبادفعلی) ، **کامادیا** ، **رودبار** ، **تل بلیس** (تل ابلیس) در بردسیر .

قلعهٔ معروف وباستانی بم یا **قلعهٔ خدا آفرین** ، **میل نادری** در فهرج .

(این نکته مسلّم استکه استان کرمان مانند بسیاری قسمتهای دیگر ایران آثار تاریخی افزون ازآنچه ذکر شد در بر دارد که نیازمند کاوشها و پژوهشهای آینده است وطبعاً با آگاهی بوجود چنین آثار توجّه بهرگونه مصلحت آنها ودرنظرگرفتن توضیحات گذشته در مورد آن امری ضروری و واجب خواهد بود) .

استان کرمانشاهان

بقایای ساختمانها وآثار ساسانیان در قصرشیرین بنامهای **قصرشیرین و حوش کوری** و **چهار دروازه (چهار قاپو)** ، نقوش برجستهٔ متعدّد هزارهٔ سوّم پیش از میلاد وآثار عهد آشور ونقش برجستهٔ عهد اشکانی ودخمه‌های دوران مادها بنام **دکان داوود واطاق فرهاد** نزدیك سرپل زهاب ، **قلعهٔ یزدگرد** در طرف غرب کوه دالاها درشمال شرقی پل زهاب ، محلّ باستانی موسوم به **بمو** در حدود ۱۰۰ کیلومتری جنوب غربی پل زهاب ، **طاق گرّا** کنار شاهراه کرمانشاه بسر پل زهاب ، **تپهٔ چغاگاوانه** در شاه آباد غرب ، **ویرانه‌های عهد ساسانی** در هرسین ، **مسجد عمادالدوله** و**حسینیه‌های بیگلربیگی ومعاون-الملك** و **معتضد** در داخل شهر کرمانشاه ، **طاق بستان** درجانب شمالی بیرون

شهر کرمانشاه ، محلهای باستانی واقع بین شهر کرمانشاه وطاق بستان ، **تنگ گنشت** در ۹ کیلومتری شمال شرقی طاق بستان ، **نقش برجسته و سنگ نبشته‌های داریوش بزرگ در بیستون** ، **نقوش برجستهٔ عهد اشکانی** در بیستون ، **بقایای ابنیه و آثار تاریخی گوناگون** در پائین کوه بیستون ومحوطهٔ مقابل آن ، محلّ معروف به **تخت شیرین** نزدیکی بیستون ، **دخمه‌ای ازعهد ماد** در کوهستان شمال غربی صحنه درمحلّ آبشار صحنه موسوم به‌دربند ، **بقایای معبد قدیمی در کنگاور** ، دخمهٔ سنگی عهد هخامنشی معروف به **سکاوند** یا **ده‌نو** در ناحیهٔ هرسین .

(درقسمتهای مختلف استان کرمانشاهان، اعمّازنواحی‌واقع بین کرمانشاه وایلام وحول وحوش آنها یا نقاط دور ونزدیك کنار راه کرمانشاه به خرّم‌آباد ودنبالهٔ آنها وآنچه بین راههای مزبور واقعست، تپّه‌ها ونقاط متعدّد حاوی آثار عهد عیلام ودوران‌های پیش از ماد وهخامنشی وجود دارد که طبعاً هنگام احداث‌ابنیهٔ تازه وانجام هر گونه کارهای کشاورزی واقدامات عمرانی مختلف توجّه ورعایت مصلحت آنها از هرجهت مورد خواهد داشت) .

گرگان

بقایای شهرقدیم استراباد که نام آن در دوران کنونی به شهر گرگان تغییر یافته‌است ، **مسجد جامع** و بقعهٔ **امامزاده نور** درداخل شهر گرگان ، بقعهٔ **روشن آباد** کنار راه گرگان به‌بندرشاه ، **برج رادکان** در داخل جنگلهای جنوبی کردکوی ، **تورنگ تپه** و **شاه تپه** و **آبادان تپه** در دشت گرگان ، بنای **گنبد قابوس** در داخل شهر گنبد قابوس ، **ویرانه‌های گرگان قدیم** (جرجان) بیرون شهر گنبد قابوس (بقعهٔ **امامزاده یحیی** معروف به **قرنگی - امام** نیزدرهمین ویرانه‌ها واقعست)، تپّهٔ‌باستانی بنام **یارم تپه** بمسافتی‌درمشرق گنبد قابوس ، دیوارآجری عظیم وبس‌طولانی عهد ساسانی که بنام **سد سکندر** و **قزل آلان** خوانده میشود .

در دشت گرگان تپّه‌ها وبقایای مختلف تمدّنهای پیش از تاریخ وجود

دارد که تنها در معدودی از آنها کاوشهای علمی انجام داده‌اند ضمناً با توجّه باینکه سرزمین مزبور ازنخستین قسمتهای خاك ایران بوده که در معرض هجوم ویغما وکشتارهای دسته جمعی مغولان قرار گرفته منجرّ به مدفون گشتن آبادانیها و نفائس تاریخی بسیار گردیده است وموقع واستعداد آبادانی آن در دوران کنونی وکارهای عمرانی فراوانی که درچندین سال اخیر انجام میپذیرد طرف توجّه کامل است بدین لحاظ رعایت مصلحت آثار تاریخی وتوجّه بآنچه براثرعوامل فوق در دل خاك نهفته مانده‌است ازهربابت مراقبت دقیق را ایجاب مینماید).

گیلان

استان گیلان ازنظر تپّه‌های مربوط بدورهٔ پیش‌ازتاریخ بسیار غنی است مخصوصاً در قسمت گیلان شرقی ونواحی ییلاقی **اشکور** و **سمام** و **دیلمان** و **عمارلو** و **رحمت‌آباد** و **گلشتر** تپّه‌های متعدّدی وجود دارد که آثار ونفائس گوناگون مربوط بحدود هزار سال پیش از میلاد تا دوران ساسانی وعهد دیلمیان در دل آنها نهفته است ودر بسیاری از اینگونه تپّه‌ها کاوشهای بیرویّه انجام یافته تعدادی ازآنها نیز مورد کاوشهای علمی ازطرف ادارهٔ کلّ باستان شناسی قرارگرفته است ، اینگونه تپّه‌ها تاآنجا که مورد اطّلاع واقع گردیده درمناطق مختلف گیلان بشرحی است که ذیلاً نقل میگردد(۱) :

منطقهٔ سمام : **تماجان** ، **دیارجان** ، **گلك** ، **آشورآباد** ، **شاجان** ، **وسمه‌جان** ، **آسك** **امام** ، **بویه** . **مربو** ، **غیاث‌آباد** ، **بنه زمین** ، **نیاول** ، **میگال** ، **لرد** ، **گرمابه‌ور** ، **سیاه خلك** ، **موسی‌کلایه** ، **سیاه استخر** ، **شوك** ، **کوجید** ، **شیرچاك** ، **ملکوت** ، **سیاه‌کوه** .

---

۱ - برای تهیهٔ فهرست نام تپه‌ها و اماکن باستانی مورد ذکر در گیلان (باستثنای منطقهٔ دیلمان) اطلاعات و یادداشتهای آقای علی حاکمی مدیر موزهٔ ایران باستان مورد استفاده قرار گرفته است وبدینوسیله ازچنین همکاری مفید اظهار سپاسگزاری مینماید .

منطقهٔ دیلمان : **قلعه کوتی** شامل چهار تپّه ، **تپهٔ خرم رود** بنام **تپه کند** ، **تپهٔ نوروزمحله** (درجنوب آبادی نوروزمحلّه) ، تپهٔ **لاسلوکان** .

منطقهٔ عمارلو : **سوسف** ، **ناش** ، **سی بن** ، **تالکوه** ، **لیاول** ، **دکا** ، **برسر** ، **پیر کوه** .

منطقهٔ رحمت آباد : **توت کابن** ، **دیوارو** ، **سندس** . **دفراز** . **رشی** . **پشتان** ، **استخرجان** .

منطقهٔ کلشتر : **چلکاسر** ، **کیاتخت** ، **کیاآباد** ، **آقوزبن**[1] **مارلیك** یا **چراغعلی تپه** ، **پیله قلعه** ، **زینب بیجار** ، **جازم کل** .

آنچه ضمن کاوشهای علمی تابستان وپائیز ۱۳٤۰ درقسمتی از تپّه‌های نامبرده بدست آمد ودر موزهٔ ایران باستان نگاهداری میشود مخصوصاً نفائسی که در کاوشهای علمی تپّهٔ مارلیك یاچراغعلی تپّه پیداشد گواه اهمیّت مناطق کوهستانی گیلان شرقی ازنظرجنبهٔ تاریخی وآثار باستانی است ضمناً با توجّه بکاوشهای مختلفی کـه کـم وبیش درنواحی دیگر مجـاور استان گیلان صورت گرفته و آثاریکه درقسمتهـای **طالش** و **خلخال** درآذربایجـان شرقـی‌از یکطرف ودر تپّه‌های حول وحوش **خوروین** (درشمال شاهراه کرج ـ قزوین) از طرف دیگر بدست آورده‌اند وهمچنین بادرنظر گرفتن نفائسی که‌بطور تصادف در **کلاردشت** پیـدا شده‌است میتوان دریـافت که اماکن باستانـی حائزاهمیّت موجـود در گیلان شرقـی محدود ومنحصر بهمان قسمت نیست بلکه دامنهٔ آن تـا نواحی سابق الذّکر امتداد دارد .

آثار اسلامی گیلان .

بقعهٔ **امامزاده شیخ انور** (**شیخانور** ـ مقبرهٔ سید رضی باشکیجانی[2])

۱ـ آقوز بمعنی گردو است .

۲ـ نقل ازگفتهٔ آقای عبدالحمید مولوی از دانشمندان بنام خراسان .

درجنوب جادّهٔ بین رامسر ولاهیجان ، بقعهٔ **چهار پادشاه** درلاهیجان ، **پل قدیمی عهد مغول** در لنگرود ، **آستانهٔ اشرفیه** در ناحیهٔ مجاور دهانـهٔ سفید رود ، **بقعهٔ سلیمان داراب** نزدیك رشت ، **منار بازار** از آثار عهد دیلمیان بین طاهـر گوراب وضیا بر از توابع صومعه سرا ، **بقعهٔ شیخان ور** در املش ، ساختمانهاي موسوم به **اطاق پیش** در املش(۱)، دهـانهٔ **دروازهٔ قدیمی** در دهکدهٔ **هرزویل** نزدیك منجیل ، آثارعهد دیلمی بنام **قلعه شمیران** درطارم (که قسمتهائی از آن بر اثر ساختمان سدّ سفید رود در آبگیر دریاچهٔ پشت سدّ واقع ومنهدم گردید)، بقایای **قلعهٔ رودخان** (فومن)، **ساختمان قدیمی** درون جنگل در یك کیلومتری دنیاچال در طالشدولاب رضوانده .

لرستان

در لرستان هم مانندآنچه ضمن توضیح آثار باستانی چند استان دیگر مذکورافتاد اماکن وتپّه‌های باستانی فراوان موجود بوده که بسیاری از آنها هنوز ناشناختـه مانده است وجا دارد برای هر گونه کارهای عمرانی قبلاً از نظروضع باستانی محلّ بررسی لازم وکافی انجام گیرد ودرغیراینصورت بیم آن میرود که باماکن باستانی منطقهٔ لرستان که حاوی آثار تاریخی بس مهمّی از **تمدنهای مادی و کاسی و عیلامی وساسانی** وغیره بوده بخش بسیارجالب وارزنده از اسناد مربوط به پیشینهٔ هنر وفرهنگ چند هزارسالهٔ ایران خصوصاً منابع وریشه‌هائی از تمدّن درخشان هخـامنشی را دربردارد لطمات جبران ناپذیر وارد گردد .

درکتـاب **جغرافیای تاریخی وتاریخ لرستان** تألیف آقـای **علی محمد ساکی**(۲) تعداد یکصد ویك محلّ اعمّ از **قلعه** و **پل** و **مناره** و **بقعه** و **آرامگاه** و

۱ـ پنج محل (ازآستانهٔ اشرفیه تا اطاق پیش) مذکور دربالا بوسیلهٔ دانشمند گرامی آقای معزالدین مهدوی معرفی شده است .

۲ ـ نشریه کتاب فروشی محمدی خرم‌آباد که در۱۳۴۳ چاپ و منتشر شده است .

سنگ نوشته و **تپه** و **غار** و **ویرانه** و **ساختمان** و **گورستان قدیمی** ذکر شده است که برای علاقمندان بچنین مطالب ودرهنگام ضرورت بخوبی میتوان با مراجعه بکتاب مفید وجامع مزبور از نام آنها اطّلاع یافت(۱) وهمانطور که قبلاً اشاره نمود سرزمین لرستان ازجمله مناطق شایستهٔ توجّه فراوان ازلحاظ آثار تمدّنهای باستانی ایرانست ، با توجّه بدین معنی آنچه شایستهٔ ذکر دراینمورد بنظر میرسد تا حدّ اطّلاع بقرار زیر نام برده میشود :

بناهای **مسجدجامع** و **مسجد شاه** در **بروجرد** ، **تخته سنگ بزرگ** چهار پهلو و **منارهٔ آجری** استوار باپایهٔ سنگی و **بقایای پل قدیمی** بسیارعظیم دارای نوشته‌های کوفی درخارج شهر خرّم‌آباد کنار شاهراه خرّم‌آباد بدزفول ، **قلعهٔ فلك‌الافلاك** بر بالای تپّه درشهرخرّم‌آباد(۲) - **پل‌دختر** بر سر راه خرّم‌آباد بدزفول که شاهراه مزبور از زیر تنها دهانهٔ موجودآن میگذرد - **بقایای پلهای متعدد قدیمی** دیگردرنقاط مختلف لرستان ، ویرانه‌های وسیع وبزرگ موسوم به **دره شهر** درسیمرّه ، **اشکفت ویران** در تنگ چوبینك وآثار ساختمانهای قدیمی ودیوار عظیمی در داخل تنگ مزبور ، **تپه کوزه گران** ، **کزآباد هلیلان** ، **دامنهٔ کوه سرکشی دلفان** ، **تپهٔ کفتارلان** در رومشگان ، تپّهٔ موسوم به **چغاسبز** ، **تل چغا** ، **شهر خرابه** نزدیك الشتر .

مازندران

سرزمین مازندران ازنظر دارا بودن تپّه‌های پیش‌از تاریخ وآثارنهفتهٔ پیش‌از اسلام وقرون اوّل اسلامی اهمیّت بسزائی دارد ، درمحلّهائی چندآثار نفیسی‌ازدوران پیش‌ازتاریخ پیدا شده‌است که حکایت ازارتباط بسیارنزدیك و شباهت فراوان تمدّن باستانی مازندران با تمدّنهای همان زمانها در دشت

---

۱ - آثار تاریخی بروجرد در کتاب مزبور نیامده است .

۲ - مهمترین آثاراسلامی خرم‌آباد مربوط‌بدورانهای آل‌بویه واتابکان لرستان یعنی قرن ٤ تا ۷ هجری است .

گرگان ودامغان از یکطرف وتمدّنهای گیلان وآذربایجان ازطرف دیگر مینماید وآنچه بطورتصادف در **کلاردشت** پیدا شده وهمچنین آثاری که در کاوشهای علمی مختصر در **گرمابك** نزدیك **مرزان آباد** بدست آمده است گواه یکسان بودن تمدّنهای سابق الذّکر بشمارمیرود ویقیناً اماکن باستانی دارای آثار پیش‌ازتاریخ مازندران منحصر بکلاردشت ومرزان‌آباد وگرمابك نیست بلکه در دل جنگلها ودامان کوه و دشت مازندران تپّه‌ها واماکن باستانی زیاد وجود دارد که توجّه ومراقبت باهمیّت تاریخی‌آنها ازجملهٔ وظائف حتمی‌مردم ومقامات مربوط ایرانست ومانند سایر محلّهای باستانی ناشناخته درهنگام هرگونه‌کارهای‌آبادانی وایجاد مستحدثات تازه بهترخواهد بود قبلاً بررسی شایسته‌بعمل‌آید که احیاناً آثار باستانی وشواهد مدنیّت وهنروفرهنگ قدیم تباه نگردد .

ازنظرابنیهٔ ادوار اسلامی نیزذکراین نکته بمورد خواهد بود که‌بیشتر زیارتگاهها وبقاع تاریخی‌معروف‌مازندران به‌شیوهٔزیبای‌مخصوصی ساخته‌شده بربالای دیوارهای ابنیهٔ‌چهار ضلعی، تزیینات‌مقرنس‌کاری احداث نموده‌برفراز آن‌بدنهٔ هشت ضلعی‌ترتیب داده‌اند وچهار گوشهٔ‌بالای قسمت‌چهارضلعی‌ازخارج بصورت هرم ساخته شده بام گوشوارهای بالای ساختمان را پوشانیده‌است و گنبد هرمی‌هشت ضلعی برروی بدنهٔ هشت ضلعی‌استوار نموده‌اند ودر بسیاری ازابنیه‌کارراساده وسهلترانجام داده‌اند بدینمعنی که‌بقعه رابصورت هشت‌ضلعی ساخته جبههٔ‌خارجی‌آن مزیّن بطاقنما ومقرنس‌کاری‌بالای دیوار بوده برفراز آن نیز گنبد هرمی‌هشت ضلعی ساخته‌اند .

مهمترین‌ابنیهٔ تاریخی‌اسلامی مازندران تا آنجا که مورد اطّلاع‌است بشرح آتی ذکر میگردد :(۱)

---

۱ ـ از آثار اسلامی مازندران مذکور در این فهرست آنچه بیرون شهرهای مهم‌آن استان قرار دارد بیشتر از کتاب جغرافیای تاریخی و اقتصادی مازندران تألیف آقای عباس شایان (چاپ‌تهران بهمن‌ماه ۱۳۳۶شمسی) نقل و اقتباس شده است .

آمل : **مسجدجامع** ، **بقعهٔ امامزاده ابراهیم** ، **مشهد میر بزرگ** (مدفن میرقوام‌الـدّین مرعشی سرسلسلهٔ سلاطین مرعشی درمـازندران که بسال ۷۸۱ هجـری فوت نمـوده است) ، **بقعهٔ میرحیدر** یا **امامزاده سه تن** ، **مقبرهٔ شمس آل رسول** در ویرانه‌های قسمت شمالی آمل .

لاریجان‌آمل : **بقعهٔ شیخ شهاب‌الدین** ، **قلعهٔ شاهاندشت** ، **قلعه‌کهرود** ، **شکل شاه** (مشتمل برنقش برجستـهٔ منحصر بفـرد وبزرگی‌از **ناصرالدین‌شاه** بصورت سوار براسب از روبرو وده نفر از شخصیّتهـای مهمّ دربـاری او مورّخ بسال ۱۲۹۵هجری که برسینهٔ کوه مشرف برود هراز کنار راه‌آمل بهلاریجان حجّاری کرده‌اند) .

نور آمل : **بقعهٔ کاوس بن کیومرث** در زیر کوه گچ ، **ویرانه‌های قلعهٔ نور** برفراز کوه شمالی قصبهٔ نور .

کلاردشت : بقعهٔ **امامزاده زکریا** در آبادی شکرکوه .

بابـل : **بقعهٔ آستانه** یا **امامزاده قاسم** ،**بقعهٔ سلطان محمد طاهر** ، **بقعهٔ شیخ طبرسی** .

بابلسر : **بقعهٔ امامزاده ابراهیم** .

ساری : **مسجدجامع** ، **بقعهٔ امامزاده عباس** ،**بقعهٔ امامزاده یحیی**، **بقعهٔ سید زین العابدین** ، **بقعهٔ ملا مجدالدین** .

فرح‌آباد : **بقایای مسجد ومدرسه وپل وابنیهٔ سلطنتی عهد صفویه** .

بهشهر : **آثار استخر عباس‌آباد** وابنیهٔ وسط‌آن که درزمان شاه عبّاس با استفـاده ازفضای بین دوکـوه بوسیلهٔ ساختمان سدّی احداث کـرده بودند ، **باغشاه** ، **چشمه عمارت** ، **کاخ صفی آباد** .

دودانگه : رسکت : **برج آجری قدیمی** استوانه شکل بـا گنبد شلجمی بلند در پائین قریـهٔ رسکت دارای کتیبهٔ کوفی ومختصری کتیبه بخطّ پهلوی

مربوط بحدود ۴۰۰ هجری که آرامگاه یکی از شهریاران آل باوند بوده است .

سواد کوه :لاجیم : **برج آجری قدیمی** نظیر برج رسکت دارای دوحاشیه مشتمل بر دو کتیبه که بالائی بخطّ پهلوی وپائینی بخطّ کوفی بوده درمحلّ بنام **امامزاده عبدالله** خوانده میشود وبحکایت کتیبه‌ها **آرامگاه کیااسمعیل ابوالفوارس شهریار بن عباس** از پادشاهان آل باوند ومورّخ بسال ۴۱۳ هجری است .

فیروز کوه : ویرانه‌های **قلعهٔ باستانی** فیروز کوه .

کجور : **امامزاده طاهر و محمد** .

تمیشه یا خرابه شهر : **مزارامامزاده‌قاسم** وویرانه‌های ابنیهٔ ادوار پیشین .

یقیناً آثاراسلامی‌قابل توجّه دیگری هم درنقاط مختلف مازندران وجود دارد که مانندآنچه دربارهٔ آثار پیش از تاریخ‌آن استان اشاره نمود درهنگام انجام کارهای آبادانی گوناگون شایستهٔ توجّه ومراقبت ودرنظر گرفتن مصلحتهای آنهاست .

استان مکران (سیستان وبلوچستان)

درمورد اماکن باستانی سیستان و بلوچستان مناسب میداند جمله‌ای را که پروفسّور توچی ایتالیائی رئیس موسّسهٔ ایتالیائی مطالعات کشورهای خاورمیانه وخاوردور (ISMEO) ضمن مصاحبهٔ مورّخ دوشنبه ۲ دیماه ۱۳۴۲ درمؤسّسهٔ فرهنگی‌ایتالیا درتهران اظهارداشته است نقل نماید ، دانشمند نامبرده درآغازمصاحبهٔ خود چنین توضیح میدهد : « مؤسّسهٔ ایتالیائی مطالعه در ممالك خاورمیانه وخاوردور مخصوصاً ناحیهٔ سیستان را بر گزیده زیرا

این استان با وجود اینکه از لحاظ تاریخ ایرانی بسوی مشرق و بموجب حوادث تاریخی وفرهنگی خود یکی از مراکز حساس نه تنها ایران بلکه تمام آسیا محسوب میشود از نظر باستان شناسی یکی از بکرترین مناطق ایران است »[۱] ازطرف دیگردر یکی ازجلسات سخنرانیهای چهارمین کنگرهٔ بین المللی هنروآثارایران که درارديبهشت‌ماه۱۳۳۹ درنیویورك بر گزار میشد دانشمند ومحقّق آمریکائی بنام‌والترفیرسرویس (Walter A. Fairservis. Jr.) که از طرف موزهٔ تاریخ طبیعی آمریکا در سیستان و پاکستان غربی به‌بررسیها وتجسّسات علمی دقیق پرداخته‌است طیّ سخنرانی جامع وشیوائی توأم با ارائهٔ نقشهٔ سیستان اظهار مینمود که : « .... **سیستان ناحیهٔ شرقی فرهنگ ایران‌است ، ۳۴محل باستانی پیش از تاریخ در آنجا سراغ داریم ، از عهد هخامنشی بسیار زیادتر بوده است ، از دوران اشکانی ۹۳ محل واز عهد ساسانی ۵۳ محل میشناسیم .....** » بر روی نقشهٔ سیستان که دانشمند مزبور ضمن سخنرانی خویش ارائه میداد **از ادوار اسلامی پیش از عهد تیموری ۱۶ محل و پس از آن عهد ۸ محل نمودار بود** وبا توجّه بآنچه براثر حمله وهجوم امیرتیمور برسیستان گذشته‌است وملاحظهٔ نمودارمحلّهای باستانی بر نقشهٔ سابق الذّکر بخوبی برمیآید که سرزمین سیستان در ادوار پیشین بمراتب آبادتر از زمانهای بعدی بوده وحمله وویرانی امیرتیمور ولشکریانش لطمهٔ غیرقابل جبران باین قسمت ازکشور باستانی‌ایران وارد نموده‌است .

با توجّه بتوضیحات بالا اکنون بذکر اماکن باستانی وتاریخی ناحیهٔ زابل درسیستان (که قسمتی از استان مکرانست) میپردازد :

کملك ، قلعه تپه ، بی‌بی دوست ، قلعه نو در منطقهٔ موسوم به **دهانه غلامان ، تپه زندان ، سه‌کوهه ، شهر سوخته ، کوه خواجه ، دشتك، جزیرك .**

۱ـ نقل از نسخهٔمصاحبهٔ فوق که درتاریخ ۴۲/۱۰/۲ همراه عکسهائی ازآثار مکشوف معبد هخامنشی در نزدیکی قلعه نوزدیك زابل باختیار حاضرین در جلسه گذارده شده است .

بلوچستان :

درمورد بلوچستان مناسب میداند اشاره بگفتهٔ دانشمند فقید فرانسوی رنه گروسه (René Grousset) نماید که میگوید: «**واسطهٔ بین تمدن پیش از آریائی درهٔ سند وتمدن سومر واکد بین‌النهرین جز بلوچستان محل دیگری نمیتوانست باشد .... گذرگاه بین آسیای غربی کلاسیك ودنیای وسیع هندو**»(۱).

بواسطهٔ وضع نامساعد اقلیمی بلوچستان از نظر وجود ریگزارها و صحراهای سوزان و کوهستانهای خشك ودورافتادگی آبادیها وعوامل دیگر که همهٔ آنها باعث فقرشدید وزندگانی دشواردرآنجا گردیده‌است کاوشها و بررسیهای علمی درسرزمین مزبور بندرت صورت گرفته است واثر تحقیقی نسبتاً تازه مربوط بدان ناحیه کتابی‌است که فرانسوا بالسان دانشمندفرانسوی نوشته (ودرذیل همین صفحه معرّفی گشته‌است) ،آنچه باملاحظهٔ کتاب مزبور استنباط میگردد در **ملك سیاه کوه** نزدیك نقطهٔ مرزی مشترك ایران و افغانستان وپاکستان **قدمگاه حضرت علی (ع)** واقع بوده وبقایای ابنیه و آثاری‌از **عهد صفاریان** هم در **جالق** و **کوهك** وجوددارد که دانشمند نامبرده برخی متعلّقات ابنیهٔ مزبوررا بدست‌آورده‌است و **قلعهٔ بمپور** همانند قلعهٔ بم و قلعهٔ اردشیر وقلعه دختر کرمان اثر تاریخی قابل توجّهی بشمار میرود .

درقسمتهائی‌از بلوچستان که جزء پاکستان‌است دانشمندان انگلیسی و آمریکائی تحقیقات وکاوشهائی انجام داده‌اند وتپّه‌هائی را بعنوان پایگاه ارتباطی‌بین مهانجودارو واماکن پیش از تاریخی ایران وبین‌النّهرین شناخته نمونه‌های ظروف سفالی وآثارسنگی پیش‌از تاریخ را بدست‌آورده‌اند واظهار

۱ــ نقل‌از برگ‌چاپی‌مقدماتی‌مربوط‌بمعرفی کتاب تپهٔ مرموز ــ تحقیقات دربلوچستان‌ایران
La Colline Mystérieuse (Recherches au Baloutchistan Persan)
تألیف فرانسوا بالسان (François Balsan) دانشمند فرانسوی ــ چاپ‌پاریس۱۹۵۷

عقیده نموده‌اند که دنباله وامتداد نقاط باستانی مزبوردر بلوچستان ایران وجود دارد ودر میان آنچه آقای فرانسوا بالسان در گمانه‌ها وکاوشهای اجمالی خود بدست آورده‌اند نیز ابزار سنگی وآثاری از این قبیل بچشم میخورد والبتّه تجسّسات وپژوهشهای بعدی بهتراین موضوع را روشن میسازد .

با درنظر گرفتن مراتب بالا بدیهی است که استان پهناور مکران و بلوچستان ازنظر آثار تاریخی مانند سایر قسمتها نیازمند توجّه وکوششهای فراوان بوده کارهای عمرانی وهرگونه اقدامات آبادانی آیندهٔ آن چنانکه توأم با ملحوظ داشتن مصلحتها ونیکو داشت اطلال وبقایای تمدّنهای باستانی این خطّهٔ ایران زمین صورت‌پذیر شود طبعاً درست وشایسته‌تر خواهد بود .

اینك بمعرّفی اجمالی آثار تاریخی مهمتر شهرستای مرکزی ایران میپردازد .

(آثار باستانی وتاریخی مهمترشهرستانهای مرکزی‌ایران)

اراك

امامزاده هفتاد ودو تن در ساروق – **آستانهٔ سهل بن علی** در آستانه – محلّ **کرج ابودلف** در نزدیکی آستانه .

اصفهان وتوابع آن (غیراز نطنز)[1]

با توجه بقطعنامهٔ انجمن آثار ملی که در اردیبهشت ماه ۱۳۴۳ درباره آثار تاریخی اصفهان نوشته شده ودر صفحات پیش ذکر گردیده است مهمترین مطالب مربوط برعایت حریم وتوجه به مصلحتهای آثار تاریخی آنشهر مهم باستانی یادآوری گشته است وچون تعداد ابنیهٔ تاریخی موجود در داخل وخارج شهراصفهان تقریباً بالغ بر یکصد اثرمختلف هست ذکر نام کلیهٔ آنها در این مورد باعث اطناب مطلب خواهد بود ، بدین لحاظ خاطرمقامات مسئول و

---

۱ ـ آثار تاریخی شهرستان نطنز از لحاظ پیشینه و پیوستگی همیشگی آن بکاشان در قسمت مربوط بکاشان و نطنز ذکر میگردد .

صالح ومتصدیان امر وعلاقمندانرا به آنچه در قطعنامهٔ سابق‌الذکر اشاره شده است جلب مینماید ، با وجود این در عین حال مهمترین وجالب توجه‌ترین آثار تاریخی اصفهانرا از میان تعداد فراوان آنها برای انجام بهتر منظور کلی در این باره مذکور میدارد :

شهر اصفهان : **مسجدجامع ، میدان نقش جهان وابنیهٔ گرداگرد آن (مسجد شاه ، مسجد شیخ لطف‌الله ، عالی‌قاپو ، قیصریه ، بازارهای شاهی) خیابان چهارباغ ، مدرسهٔ چهار باغ وابنیهٔ همدوران وپیوستهٔ بآن (بازارچه بلند ، سرای فتحیه** که‌اکنون باحفظ نمای‌داخلی‌تاریخی‌آنرا بنام‌**مهمانسرای شاه عباس** ازنوبنیاد کرده‌اند) **مسجد حکیم ، پل سی وسه پل ، پل خواجو ، پل جوئی ، پل‌شهرستان**، کلیساهای‌**بیت لحم و وانك**وکلیساهای‌قدیمی‌مهمّ‌دیگر جلفا، **مسجد شعیا وبقعهٔ امامزاده اسمعیل ، مسجد ومنارهٔ علی وبقعهٔ هارون ولایت ، باغ وکاخ چهلستون ، هشت بهشت ، امامزاده جعفر ، بابا قاسم ، مسجد سید** ، منارههای **چهل دختران و ساربان و دارالضیافه** (درب جوباره) و **طوقچی ، بقعهٔ بابا رکن‌الدین ، بقعهٔ میرزا رفیعا ، تالار اشرف ، تالار تیموری ، درب امام ، مدرسهٔ نیماور ، مسجد میرزاجعفرآباده‌ای** .

حومهٔ شهر اصفهان : **منار جنبان ، آتشگاه ، مسجد جامع اشترجان ، بقعهٔ پیر بکران ، گنبد دشتی ، منارگار ، مسجد ازیران ، منارهٔ زیار ، گنبدو منار برسیان** ، منارههای **رهروان و سین** ، مسجد **سروش آذران ، مسجد و منار گز** .

اردستان : **مسجدجامع ، منارهٔ امام حسن ومسجد متصل بآن ، سنگک سفید** .

زواره : **مسجدجامع ، مسجد پامنارومنارآن** .

شهرضا : **بقعهٔ شهرضا** .

مهیار : **کاروانسرای مهیار** .

نائین : **مسجد جامع ومنار آن ، مسجد بابا عبدالله ، امامزاده سلطان**

سید علی ، مصلی ، نارنج قلعه .

دامغان

مسجد تاریخانه ومنار آن ، منار مسجد جامع ، امامزاده جعفر ، چهل دختران ، پیر علمدار ، تپه حصار ، برج معصومزاده در مهماندوست .

زنجان

مسجد شاه یا مسجد سید ، گنبد سلطانیه ، درسلطانیــه ، مقبرهٔ چلپی - اوغلی نزدیــك سلطانیــه ، مقبرهٔ ملاحسن شیرازی (نزدیــك سلطانیّه) ، بقعهٔ قیدار نبی (در قصبهٔ قیدار) ، مسجد جامع قروه ، (قروه) .

ساوه

مسجد میدان ومنارهٔ آن،مسجد جمعه ومنارهٔ مجاور آن ،بقعهٔ شاهزاده اسحق ، تپه باستانی آوه (آوه)، گورستان پیش از تاریخ کلهدشت (کلهدشت) .

سمنان

مسجد جامع ومنارهٔ آن ، مسجد شاه ، دروازهٔ عهد قاجاریّه ، بقایای قلعه و باروهای قدیمی درداخل شهر ، بقعهٔ شیخ مؤمن (در صوفی‌آبـاد کنار راه سمنان بفیروزکوه نزدیك محلّ انشعاب راه مزبور) .

شاهرود وبسطام

درشهــر شاهرود اثر تاریخی وباستانی سراغ نمیــرود ، آثار تاریخی شهرستان مزبور در بسطام وفرومد است که ذیلاً ذکر میگردد :

بسطـام : مقبرهٔ بایزید بسطامی ومسجد و منارهٔ عهد سلجوقی وابنیــهٔ تاریخی مختلف دیگر که مجاور ومتّصل بآنست .

خرقان : **مقبرهٔ شیخ ابوالحسن خرقانی** ومسجد قدیمی متّصل بآن .

فرومد : **مسجد عظیم وتاریخی فرومد** .

طهران وتوابع آن

شهر طهران : مساجد **شاه** و **سیدعزیزالله** و **شیخ عبدالحسین** ، مدارس **مروی** و **سپهسالار** ، **بقعهٔ سید اسمعیل** ، **امامزاده یحیی** ، **امامزاده زید** ، **سید نصرالدین** ، **تخت مرمر** ، **کاخ گلستان وباغ وکلیهٔ ابنیهٔ سلطنتی پیرامون آن** ، **باغ وکاخ بهارستان** (مجلس‌شورایملّی) ، **باغ وعمارت مسعودیه** (محلّ وزارت آموزش و پرورش) بنای **سرقبرآقا** .

شهر ری : **آستانهٔ حضرت عبدالعظیم (ع)** ، **بقعهٔ بی‌بی شهربانو** ، **امامزاده عبدالله** ، **امامزاده ابوالحسن** (در قریهٔ آب اندرمان) ، **نقاره خانه** ، **برج طغرل** ، **تپهٔ چشمه علی** ، **تپه میل** ، **چال ترخان** ، **تپهٔ مرتضی گرد** .

شمیران : **امامزاده صالح** (تجریش) **امامزاده قاسم** (امامزاده‌قاسم) ، **بقعهٔ معصوم صالح** (فره زاد) ، **بقعهٔ قاضی صابر** و **باغ مستوفی** وابنیهٔ‌قدیمی آن (ونك) **کاخ و باغ صاحبقرانیه** (نیاوران) بناهای سلطنتی **حوضخانه و خوابگاه** (سلطنت آباد) .

طرشت : **مقبرهٔ شیخ عبدالله طرشتی** .

کرج : **کاخ تاریخی‌سلیمانیه‌وباغ قدیمی‌آن** (که محلّ دانشکدهٔ کشاورزی است) ، **برج میدانك** (کنار راه کرج به چالوس) ، تپّه های **آجین دوجین** و **گنج‌تپه** وتپّه‌های باستانی دیگر نزدیك آنها (درشمال شاهراه کرج به قزوین) .

شهریار : **تخت رستم** ، **تخت کیکاوس** و بقعهٔ **امامزاده قاسم** درنزدیکی آن ، تپّه باستانی **اسمعیل‌آباد** ، تپّه باستانی نزدیك **آدران** وتپّه‌های نظیرآن ،

(در جلگه های شهریار و ساوجبلاغ تپّه های حاوی آثار باستانی خصوصاً از دوران پیش‌از تاریخ بطور متعدّد وجود دارد که شایسته توجّه کامل است) .

ورامین : **مسجدجامع** ، **برج علاءالدین** ، **امامزاده یحیی** ، **شاهزاده ـ حسین** ، **امامزاده جعفر** (پیشوا) ، **کاروانسرای عین‌الرشید** (برسر راه قدیمی خوار وورامین بکاشان) .

دماوند : **منارهٔ مسجد جامع** [1] ، **امامزاده عبیدالله** ، **برج شبلی** .

بومهن : **امامزاده سلطان مطهر** .

قزوین

مسجدجامع ، **مسجد شاه** ، **بقعهٔ شاهزاده حسین** ، **مدرسهٔ حیدریه** ، **عالی‌قاپو** ، **چهلستون** (محلّ موزهٔ قزوین) ، **آرامگاه حمدالله مستوفی** ، **حسینیهٔ امینی** ، **دروازهٔ تهران** ، **دروازهٔ کوشک** ، **امامزاده اباذر** (خارج شهر) ، **بقعهٔ پیر** (تاکستان) .

قم ومحلات

قم : **آستانهٔ حضرت معصومه** و کلّیّهٔ ابنیـهٔ تاریخی مجاور ومتّصل بآن ، **مسجد جامع ومنارهٔ آن** ، **طاق ودومنارهٔ عهدمغول** نزدیـك مسجد جـامع ، **امامزاده علی‌ابن جعفر** ، سه بنای نزدیك بیکدیگر معروف به **گنبد سبز** ، **قلعه‌دختر** ، **چارطاقی خاج** در دشت خمی نویس (که از طغرود وقاهان بدانجا میروند) ، **تپهٔ گنج** نزدیك چارطاقی مزبور .

---

۱ ـ مسجدجامع دماوندازآثار تاریخی جالب‌توجه‌مربوط بقرن نهم هجری ودارای شیوهٔ معماری اصیل وقدیمی ایران به سبك ابنیهٔ ساسانی وقرون اولیهٔ اسلامی بود ودرسالهای‌اخیر برخلاف نظـر ادارهٔ کل باستانشناسی ، ضمن تجدید ساختمان ، وضع آنرا تغییر داده بصورت مسجدی نوساز و بی‌اهمیت در آورده‌اند .

محلات : **امامزاده یحیی** ، بقایای معبد عهد سلوکی در **خورهه** ، بنای **آتشکوه** (نزدیک قریه‌ای بهمین نام) .

کاشان ونطنز

کاشان : **مسجد جامع ومنارهٔ آن** ، **مسجد آقا** ، **مدرسهٔ سلطانی** ، **مسجد وزیر** ، عمارت **تلگرافخانه** ، **مناره‌های قدیمی متعدد** که درنقاط مختلف شهر برپا است ، **بقعهٔ حبیب ابن‌موسی وآرامگاه شاه عباس کبیر** ، تپّه‌های **سیلك** ، **باغشاه** (فین) ، محلّ باستانی نزدیك **ارمك** بین راوند ومشهد اردهال ، **آتشکدهٔ نیاسر** (نیاسر) ، **آرامگاه باباافضل** (مرق) ، **مشهد اردهال** یامشهد **قالی شویان** (در محلّی بهمین نام[۱]) ، **آتشکدهٔ خرم دشت** بنام **قلعه کهنه** (خرّم دشت) ، **کاروانسرای قهرود** .

این نکته درخور توجّه است که شهر کاشان مانند شهرهای دیگر کنار کویر بواسطهٔ موقع وآب وهوا وپیشینهٔ تاریخی دارای معماری وساختمانهای قابل توجّه فراخور وضع مخصوص آنها بوده برای جهانگردان وعلاقمندان بنکات معماریهای اصیل ایرانی شایستهٔ کنجکاوی وبررسی فراوانست و بدین‌لحاظ در کارهای آبادانی وشهرسازی طبعاً رعایت این معنی ازهر جهت بمورد وضروری خواهد بود .

نطنز[۲] : **مسجد جامع ومنارهٔ آن وخانقاه شیخ عبد الصمد** ، **آتشکده**

---

۱ ــ مشهد اردهال از چند سال پیش باوجود نزدیکی بکاشان و همه گونه پیوستگی با آن ازلحاظ اداری تابع محلات گردیده است ولی علاوه برمسافت کم و راه طبیعی رسیدن بآن که از کاشان است تقریباً عموم زوار آنرا هم مردم کاشان تشکیل میدهند و لذا ذکر آن جزء آثار محلی غیراز کاشان امری نادرست شمرده میشود .

۲ ــ شهرستان نطنز ازلحاظ اداری تابع اصفهانست ولی نزدیکی و پیوستگی همیشگی آن باکاشان ایجاب مینماید که از نظرآثار تاریخی با شهرستان کاشان یکجا بشمار آورده‌شود

(که بنـام **کوشک** خوانـده میشود) ، **مسجد جامع افوشته** ، **بقعهٔ سید واقف** (افوشته) **خانقاه** (افوشته) **مسجد جامع ابیانه** (ابیانه) **بقعهٔ شاهزاده اسمعیل** (برز) ، **کاروانسرای نطنز** .

گلپایگان

مسجدجامع ، **امامزاده هفده تن** ، **منارهٔ عهد سلجوقی** در کنار خیابان اصلی شهر ، **بقعهٔشاهزادهابوالفتوح** (درقریهٔ وانشان) ، **مسجدجامع سرآور** (درقریهٔ سرآور) .

ملایر وتویسرکان ونهاوند

ملایر : **پارک سیف الدوله** .

تویسرکان : برج تاریخی معروف به **مقبرهٔ حبقوق** (از پیمبران یهود) .

نهاوند : **تپهٔ جمشیدی** ، **تپهٔ گیان** (گیان) .

همدان

تپهٔ هگمتانه (محلّهٔ سرقلعه یا قلعهٔ داراب شاه وقلعهٔ ارامنه که بنام تپّهٔ اکباتان هم شناخته میشود)، **تپهٔ مصلی**،**تپهٔ آرامگاه باباطاهر**،**گنبد علویان** ، **مسجـد جـامع** ، **برج قربان** ، **سنگ شیر** ، **مقبرهٔ استرو مردخای** ، **آرامگاه ابن سینا** ، **مجسمهٔ ابن سینا** ، **گنجنامه** (بالای درّهٔ عبّاس‌آباد) ، **امامزاده اظهر** (درجزین) ، **امامزاده هود** (درجزین) .

یزد

مسجدجامع ، مسجد میر چقماق ، تکیه ومیدان میر چقماق ، بقعهٔ سید رکن‌الدین ، بقعهٔ دوازده امام ،بقعهٔشاه‌کمال‌الدین، مقبرهٔ سید شمس الدین، مسجدزاویه ، مسجد ریگ ، مصلی ، مسجد ملا اسمعیل ، میدان شاه ، گنبد شیخ جنید (توران پشت) . **مجموعهٔ بناهای تاریخی** مشتمل بر مسجد و مقبره وغیره در **بندر آباد** (سی وشش کیلومتری یزد) ،

آنچه در مورد کاشان وموقع ومعماری آن توضیح داده شد دربارهٔ یزد نیز عیناً صدق می‌نماید .

درپایان یکبار دیگر اذعان مینماید که بسیاری آثار مذهبی وامکنهٔ باستانی وبناهای تاریخی درنقاط مختلف ایران بواسطهٔ اینکه ازوجود آنها اطلاع حاصل نیامده بود درصفحات گذشته مذکور نیفتاده‌است و بازهم اشاره بدین نکته‌را مناسب میداند که با پیشرفت کارهای عمرانی و بموازات احداث راهها وساختمانها و مؤسسات جدید وهر گونه اقدامات آبادانی تازه توجه بحفظ آثار گذشتگان بیش از پیش ضرورت مییابد و ملت ایران نشان داده است که درطول اعصار و قرون با داشتن‌پیشینهٔ چند هزار سالهٔ فرهنگ و تاریخ و مدنیت شایستگی‌کامل‌دارددر قبال وضع کنونی و فعالیتهای در خور دنیای حاضر شواهد هنر وتمدن وآثار دینی و ملی خود را بخوبی‌پاس دارد ویادگارهای نیاکان را پایمال آنچه درحال وآینده صورت میگیرد نپسندد.

نمونه و سرمشق

اینك که فهرست اجمالی آثار متبرك واماكن باستانی وابنیهٔ تاریخی ایران ذکر گردید مناسب میداند برای روشنتر داشتن آنچه توضیح داده شد، وبرشمردن نمونه‌ای از نحوهٔ عمل نسبت به یادگارهای هنری گذشتهٔ ایران درهنگام برخورد باکارهای آبادانی تازه ، نامه‌ای را که جناب آقای مهندس خلیل طالقانی درتاریخ ۲۸ دیماه ۱۳۴۳ بعنوان **جناب آقای پهلبد وزیر محترم فرهنگ و هنر** در بارهٔ اثر مهمی از عهد هخامنشی یعنی سددرودزن فارس و راه حل پیشنهادی برای حفظ آن در هنگام ساختمان سد تازهٔ آنجا مرقوم داشته‌اند عیناً نقل نماید:

جناب آقای مهرداد پهلبد
وزیر محترم فرهنگ و هنر

عنقریب ساختمان **سد درودزن** شیراز شروع خواهد شد و چهار تا پنج سال دیگر یکی از آثار باستانی ایران که هیچ مورد توجّه نبوده ولی جنبهٔ علمی و تاریخی دارد زیر آب دریاچهٔ پشت سدّ درودزن غرق گشته و برای همیشه از انظار پنهان خواهد ماند .

این اثر تاریخی دهانهٔ آبگیر کانال بزرگ داریوش است که با سنگ - تراش ساخته شده و بشرحی است که ذیلاً معروض میگردد ، **اینجانب به‌نمایندگی ازطرف سهامداران شرکت گودریچ ایران پرداخت مخارج کاوش این اثر ونجات از غرق آنرا تقبل مینماید** ، پیشنهاد مذکور در سطور آتی تشریح گردیده واینك یك چك بمبلغ سیصد هزار ریال برای شروع این کار به‌پیوست تقدیم گردید ، امیدوار است که مورد قبول افتد .

محرك اینجانب در مقدم شدن در اینکار چندین شاخــه دارد اول آنکه ایرانی وعلاقه‌مند به‌حفظ آثار باستانـی هستم ودوم آنکه جـزو مهندسین مشاور سدّ درود زن شیرازمیباشم وطبعاً ازنتایج خوب وبد حاصله ازساختمان این سدّ سهم کوچکی باینجانب میرسد وسوّم آنکه سهامداران گودریج وقتی نقل حکایت راباحرارت وشور زیاد ازاینجانب شنیدند تحت تأثیرقرار گرفتند **وگرچه هیچ جای قضیه ارتباط با کار ایشان نداشت ، جزاینکه رئیس هیئت مدیرهٔ شرکت مذکور ویکی‌از بانیان کارخانهٔ گودریج گوشهٔ قبایش باین آتش گرفته میشد** ، همگی باجان ودل قبول کردند که مخارج کلّیهٔ تفحّصات لازم و کلّیهٔ هزینهٔ جابجا کردن احتمالی این اثرنفیس علمی وتاریخـی را بپـردازند تا ازاین راه قسمت کوچکی از دین بزرگی که این‌آب وخاك برگردن‌آنهـا دارد اداء شده باشد .

خلاصهٔ پیشنهاداین‌است که: **اولا کاوش کامل ازاین اثر بشود وعکس و فیلمبرداری ونقشه‌برداری لازم انجام گیرد وثانیاً سنگهـای مدخل را کـه حدود ۱۴متردر ۱۰متردر ۸ مترحجم کل آنهااست شماره گزاری نموده وکنده و در محل دیگری مثلا پائین تر روی قسمتی‌از باقیماندهٔ کانال داریوش عیناً مانند اول نصب نمایند تابرای‌آیندگان زیارت این یادگار ممکن گـردد وبا ساختمان سد درود زن که یك کار مفید عمرانی‌است هیچ لطمه‌ای ولو کوچك به‌یکک اثر باستانی وارد نیاید .**

وابنك شرح مختصر دهانهٔ آبگیر کانال داریوش :

جلگهٔ حاصلخیـزجنوب وجنوب شرقی وغربی تخت‌جمشید کـه امروز باسامی بلوك مرودشت وکُربال ورامجرد مشهور است درزمان هخامنشی نیز ازسه رودخـانهٔ **سیوند و مائین وکر** آبیاری میشده است وازهمه مهمتر دراین میان رودخانهٔ کر بوده که‌آب فراوانی برای‌آبیاری داشته‌است ودارد .

مناسبترین محلّ برای کشیدن نهر وکانال تنگهٔ درود زن است که در ۵۰ کیلومتـری از تخت‌جمشید بطرف بالای رودخانهٔ کرواقع شده است ، ازاین

تنگه سابقاً دونهـر بزرگ برای بردن آب کشیده بودند کـه یکی یعنی نهـر دست‌چپ (باصطلاح سدّ سازی وآبیـاری جهت جریان رودخـانه همیشه جهت روبرو است ودست راست ودست چپ را معیّن مینماید) مهمتر بود وقسمت‌اعظم بلوك مـرودشت و کُربال را که مقابل تخت‌جمشید ونقش رستم است آبیـاری مینموده هنوز قسمتهائی ازاین کانال موجود است که درمسافرت از نقش‌رستم بطرف رودخـانهٔ مائین قسمتـی ازجـادّهٔ شوسهٔ فعلی گاهی روی بازوی چپ و گاهـی روی بازوی راست همین کانال عبور مینمـاید باین شرح که خاك ریز بازوی چپ و گاهی بازوی راست کانال را مختصری تراشیـده وجادّهٔ شوسه را روی‌آن ساخته‌اند ، سابقاً بستر یا داخل خود کانال جادّهٔ عمومی شده بود ولـی بعلّت استعداد جلب بارندگی جادّه را تغییر مکان دادند وروی بازوهـای کانال کشیدند تا دربلندی باشد، ازاین توصیف بزرگی کانال را میتوان خوب تصوّر نمود که یك‌کامیون ازوسط‌آن بسهولت میگذرد وارتفاع خاك ریزهای‌بازوها به ۳ و گاهـی ٤متر میرسد عرض بالای خاك ریز هر بازونزدیك به ٦ و گاهی ۸ متر وعـرض پائین‌آن از ١٤متر متجاوزاست، این‌نهر بزرگ سالیـان دراز اراضی دشت شمال رودخانهٔ کررا آبیاری مینموده‌است ولی بعلّت اینکه ازدو رودخانهٔ مائین وسیوند عبور مینمود (درست معلوم نیست که باپل وآکدوك و یابوسیلهٔ دیگرعبور میکرده‌است ویا فقط دریچه درطرفین رودخانه داشته و در فصول کم‌آبی نهر را از بستر رودخـانه عبور میدادنـد ودرموقـع سیلاب دریچه‌ها را میبستند کـه نهر از گل ولای پر نشود) در سالهائـی که حکومت مرکزی چندان قدرتی نداشت ویا درموقع حملهٔ اسکندر وبعدازآن تعمیرات لازم درمـدخل این انهار نشده‌است ویا بعلّت یك یاچند سیل بزرگ قسمتی‌از نهردرمسیر رودخانه‌ها شسته وبرده شده ویا سدّ خاکی که‌آبرا به مدخل نهر در درودزن سوارمیکرده شکسته و کسی بعداً آنـرا تعمیر نکرده وخلاصه و بالنّتیجه کلّیّهٔ نهرازحیّز انتفاع افتاده است .

اینجانب در مسافرتهائی که سابقاً درزمان وزارت کشاورزی برای دفع

ملخ میکردم شخصاً ازطیّارهٔ سم پاشی مسیر نهررا مشاهده نموده بودم واخیراً درعکسهای هوائی که از آن منطقه گرفته شده‌است کلّیهٔ مسیر نهر بخوبی دیده میشود . یك موزائیـك بمقیاس ۱/۱۰۰۰۰ از این عکسها تهیّه گشته کـه یك طرف دیـوار دفتر اینجـانب را بعرض وطول ۳ × ٤ متر پوشانـده است و کلّیهٔ مسیر کانال‌ونهر ورودخانهٔ کر وسیوند ومائین‌ومحلّهای شسته شدن وبریدگیها روی این موزائیك دیده میشوند .

واما نهـر دست راست کـه امروز گاهی بنـام **نهرسون** وجائـی باسم **سان رامجرد** مشهوراست هنوزمورد استفاده میباشد واز بالای دهکدهٔ **چم‌ریز** کمی دورتر ازتنگهٔ **دورودزن** آب بآن سوارمیشود و کلّیهٔ بلوك رامجرد را در جنوب رودخانهٔ کرمشروب مینماید .**درکنار این نهر یك ستون سنگی بزرگ موجود است که روی‌آن بخط میخی تاریخچهٔ احداث نهر نوشته شده بود که قسمت اعظم این نوشته توسط یکی از حکمرانان قاجاریه پـاك و تاریخچهٔ مختصری بخط فارسی معمولی‌ازتعمیرات انجام شده درنهر بجای نوشته‌های خط میخی حك شده‌است** ، علّت اینـکه نهرسون دائـر است و نهر مهمتـر داریوش خراب شده جریان دو رودخانهٔ سیوند ومائین وتعدادی مجاری طبیعی کوچك میباشد که سیلابی بوده وازشمال به‌جنوب جریان دارند ومسیر نهـر داریوش را قطع مینماید ولی درمسیرنهرسون چنین عوارضی وجود ندارند تا بآن آسیب برسانند .

بنظرمیرسد که درقدیم یك سدّ خاکی درتنگهٔ درودزن ساخته‌بودند و یااینـکه بستر رودخانه اصولاً بالاتر بوده وبتـدریج شسته شده وپـائین رفته است ، در دو طرف رودخانه دومدخل برای این دونهر تعبیه شده‌بود وچون نهر دست‌چپ مهمتر بود یك مدخل بزرگ باسنگهای تراش بدون ملات ساختـه بودند کـه هنوز محلّ چرخش دریچه‌ها در سنگهـا دیده میشود ، این مدخل دودهانه داشته‌است هریك بعرض‌حدود ٤ مترواحتمالاً آب اززیراین‌دودهانه توسّط دریچه‌های متحرّکی تحت کنترل بوده و جریان کم وزیاد میشده است ،

پائین مدخل بعلّت ریزش خـاك معلوم نیست و دیده نمیشود ولی کلیّهٔ سنگهای تراش مدخلها یا در جـای خود هستند ویا کمی دورتر بپای کار روی خاکهـا افتاده‌اند ، خوشبختانه بعلّت دوری محلّ ازآبادیها و وفورسنگهای ساختمانی مرغوب درآن ناحیه هیچ کس احتیاجی باین سنگهای آهکی تراشیده نداشته و حجم وسنگینی قطعات آن مانع ازاین شده‌است که کسی آنها راجابجا کرده ویا برای مصارفی ببرد ، بنظر بنده با مختصرکاوشی میتوان این مدخل یادومدخل نهررا ازخاك سست پاك کرد و سنگهای افتاده را بجای خود گذاشت ، قسمتی از کوه را که کنده‌اند تابدنهٔ دست‌چپ نهررا تشکیل دهد بخوبی‌دیده میشود وآسیبی بآن نرسیده است ، دیواردست راست نهر که ازسنگ بـا ملات ساخته شده وپوشش‌خاکـی جانبی داشته هنوز کم وبیش نمایـان است وبا پاك کردن خاکها کاملاً دیده خواهد شد ، ضخامت دیوار حدود ۳ متراست .

تخت جمشید نمونهٔ معماری وقصرسازی قدیم مـا است ، بند امیر نمونهٔ یك سد انحرافی است که نزدیك به هزار سال تمام است که از آن استفاده میشود و کمترین سدی در دنیا وجود دارد که هزار سال مورد استفاده قرار گرفته و خراب نشده باشد ، کانال داریوش و دهانه‌های آن نمونهٔ کارهای آبادانی است که در زمان هخامنشی پدران ماانجرا کرده‌اند ، ازنظر سد سازی و کارهای آبیاری حفظ دهانهٔ تاریخی نهر داریوش مهم وقابل توجه میباشد وحیف است که با ساخته شدن سد درودزن این اثر زیر آب مغروق شود .

بنظر اینجانب باخرج حدود سیصد هزار ریال تقدیمی کلّیّهٔ عملیّات کاوش وعکسبرداری ونصب سنگها بجای اوّلیّه وعملیّات مقدّماتی تغییرمکان این مدخل انجام پذیراست وبعداً که محلّ جدیدآن معیّن گشت هزینهٔ کندن وبردن وسوار کردن این دهانه برآورد خواهد شد وهزینهٔ آنرا نیزعدّه‌ای از سهامداران شرکت گودریچ تقبّل نموده‌اند که بپردازند ، **اینجانب ودفتر مهندسی اینجانب برای هرگونه توضیح وراهنمائی وکمك در اختیار آن جناب میباشد .**

با تقدیم احترامات فائقه

مهندس خلیل طالقانی

نامه بالا نوید امید بخشی است که شخصیتهای فنی و سازمانهای اجرا کنندهٔ طرحهای گوناگون آبادانی ایران عزیز در دوران کنونی از گذشتهٔ کشور ویادگارهای هنری وتاریخی شاهنشاهان وسازندگان مرز وبوم نیاکان خویش غافل نیستند وآنچه را که دانش و فرهنگ دنیای امروز دربارهٔ میراث مشترك پیشینیان همهٔ ملل جهان مورد نظر وتوجه میشناسد بخوبی درك ورعایت مینمایند واین معنی همان آرزو وخلاصهٔ خواستهٔ علاقه‌مندان بچنین مطالبی بوده ومیباشد که نشریهٔ حاضر نیز بدان منظور گردآوری وچاپ شده است ،

تا آنجا که اطلاع بدست آمده است جناب‌آقای پهلبد وزیر محترم فرهنگ وهنر نسبت به‌نامه وپیشنهاد جناب آقای مهندس‌طالقانی عنایت خاص فراوان ابراز فرموده کمال‌خوشنودی وامتنان خودرا ازاین بابت باطلاعشان رسانیده‌اند وبرای‌عملی شدن نظریهٔ مفیدعلمی موردنظر همه‌گونه توجه ودستور شایسته صادر فرموده‌اند که طبعاً نتیجهٔ نیکوی آن نیز در موقع خود معلوم ومشهود دوستداران وخواستاران چنین اموری تواند گشت .

پایان

۹۵۸۶